

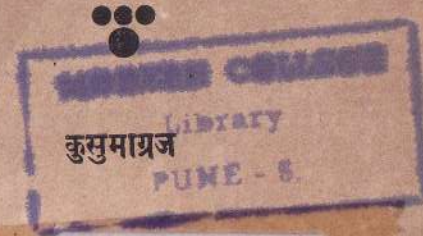
विशाखा

कुसुमाग्रज

१९४४

विशाखा

(कवितासंग्रह)

891.461 - KUS / VIS

G 1732

१९४४

G-1732

891.461
kus/vis

Modern College, Pune 8

किंमत दोन रुपये

G-1732

सरस्वती बुकडेपो
नविपट, सोलापूर

प्रकाशक :
दामोदर नारायण मोघे, बी. ए.,
प्रोप्रा. स्कूल अँड कॉलेज बुकस्टॉल, कोल्हापूर.

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन]

प्रथमावृत्ति १९४२
द्वितीयावृत्ति १९४४

मुद्रक :
माधव जयराम पाध्ये,
श्री लक्ष्मीनारायण प्रेस, कोल्हापूर.

मे १९४६.
कोल्हापूर.

दादा आणि माई
यांच्या स्मृतीस-

सु...?
२६ मे ४६
कोल्हापूर.

द. हंसा. विद्याभासा
पुस्तक गोळा
साहेब कोल्हापूर
या साहेब कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

१ दूर मनोन्यांत	१ शेवटचे पान ३०	५६
२ हिमलाट	२ उपकाल ३१	५८
३ स्वप्नाची समाप्ति	३ तूं उंच गडी राहसि ३२	६६
४ ग्रीष्माची चाहूल	६ प्रीतीविण ३३	६१
५ अहि-नकुल	८ नदीकिनारी ३४	६२
६ किनाऱ्यावर	११ पाचोळा ३५	६३
७ अवशेष	१३ बंदी ३६	६४
८ मातीची दर्पोक्ति	१५ आव्हान ३७	६५
९ गोदाकांठाचा संधिकाल	१८ बायरन ३८	६६
१० स्मृति	२० प्रतीक्षा ३९	६७
११ हा कांठोकांठ कटाह भरा	२१ आश्वासन ४०	६९
१२ आगगाडी व जमीन	२३ प्रकाश-प्रभु ४१	७०
१३ क्रांतीचा जयजयकार	२६ मेघास ४२	७१
१४ जालियनवाला बाग	२९ भाव-कणिका ४३	७२
१५ जा जरा पूर्वेकडे	३० ध्यास ४४	७४
१६ तरीही कैधवां	३२ निर्माल्य ४५	७५
१७ मूर्ति-भंजक	३४ जीवन-लहरी ४६	७६
१८ कोलंबसाचे गर्वगीत	३८ पावनखिंडीत ४७	७८
१९ आस	४० सैगल ४८	७९
२० बळी	४१ कुतूहल ४९	८०
२१ लिळांव	४३ अससि कुठें तूं ५०	८१
२२ पृथ्वीचें प्रेमगीत	४४ भक्तिभाव ५१	८३
२३ गुलाम	४६ नेता ५२	८४
२४ सहानुभूति	४८ बालकवि ५३	८६
२५ सात	४९ वनराणी ५४	८७
२६ माळाचें मनोगत	५१ देवाच्या दारी ५५	८८
२७ ऋण	५३ टिळकांच्या पुतळ्याजवळ ५६	९२
२८ उमर लैयाम	५४ समिधाच सख्या या ५७	९४
२९ विजयोन्माद	५५	

V. V. Kulkarni
M. A.; M. Ed.
528, Narayan Peth,
POONA - 2.

अर्घ्यदान

रत्नहाराचें तेजस्वी सौंदर्य कुणाला समजावून सांगावें लागत नाही. ढोळ्यांना तें आपोआपच जाणवतें. रातराणीच्या सुगंधाची कुणी चर्चा करीत बसत नाही. वाऱ्याच्या झुळुकेबरोबर तो आला कीं मन क्षणाधीत प्रसन्न होऊन जातें. लहान मुलाच्या नाजूक पांयाची अवीट गोडी कळायला पुस्तकी पांडित्याची आवश्यकता नाही. एकाच स्पर्शांत ओठांना त्या अमृताची माधुरी कळते. सुंदर आणि सजीव कवितेचेंही असेंच आहे. तिला प्रस्तावना हवी कशाला ? असें असूनही कुसुमाग्रजांची कविता आणि रसिक यांच्यामध्ये येऊन मी थोडी लुडबुड करीत आहे, याला अनेक कारणे आहेत. मराठी वाचकांच्या अभिजात काव्यप्रेमाला ओहटी लागल्यानंतरच्या काळांत-गेल्या दशकांत-कुसुमाग्रजांचा उदय झाला. त्यामुळे नामांकित मासिकांतून त्यांची कविता प्रसिद्ध झाली असूनही तिचा व्हावा तितका प्रसार अथवा बोलबाला होऊ शकला नाही. कुसुमाग्रज गायक कवि असते तर कविता लोकप्रिय करण्याचा एक मार्ग तरी त्यांना मोकळा राहिला असता ! पण त्याचाही त्यांनी कधी अवलंब केल्याचे दिसत नाही. याचें कारण त्यांचा संकोची स्वभाव असेल किंवा गोड गळ्याचा अभाव असेल ! गातां येत नसलें तरी अन्य प्रकारच्या अनुकूलतेमुळे आपल्या कवितेच्या चुटक्यांचें कित्येकांनीं जें कौतुक करून घेतलें, तें पदरांत पाडून घेण्याइतकें व्यवहारकौशल्यही त्यांच्या अंगीं नाही. जाहिरात ही कलियुगांतील पासष्टावी कला आहे असें म्हणतात. पण आजकाल सिनेमापासून साहित्यापर्यंत सर्वत्र दृष्टि फेंकली तर या पासष्ट कलांत जाहिरातीचाच नंबर हटकून पहिला लागेल ! बिचाऱ्या कुसुमाग्रजांची या कलेंतहि गति नसल्यामुळे अधूनमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या त्यांच्या ओजस्वी काव्याचें व्हावें तितकें स्वागत कधीच झालें नाही ! शिवाय गेल्या दशकांत काव्यप्रदेशावर बोलपटसृष्टीचें आक्रमण वाढत्या प्रमाणांत सुरू झालें आहे. कुसुमाग्रजांच्या कवितेच्या रसग्रहणाला तेंहि थोडेंसें मारक झालें, असेंच म्हणावें लागेल. बोलपटांतलीं गाणीं नुमतीं

दंगदार असली तरी ती चटकन् लोकप्रिय होतात. त्या गाण्यांत कल्पनेची उत्तुंग विशालता अथवा भावनेची उत्कट आर्तता बहुधा नसते. किंबहुना हे गुण तिथे अवगुणच ठरण्याचा संभव असतो. शब्दांचा नट्यापट्टा आणि स्वरांचा नखरा एवढ्या भांडवलावर चित्रपटांतलीं गाणी लोकांच्या जिभेवर खेळू लागतात ! वृक्षराजीतून चमकणाऱ्या काजव्यांकडे लोक पुनःपुन्हा कौतुकाने पाहतात; पण क्षणाघात आकाश उजळून जाणाऱ्या विजेचे दर्शन होतांच ते डोळे मिटून घेतात ! तसाच कांहीसा प्रकार चित्रपटांतलीं पदे आणि अभिजात काव्ये यांच्या बाबतीतहि सध्यां होऊं पाहत आहे.

प्रीतीप्रमाणे कीर्तीचाही मार्ग सरळ नसतो हे कटु सत्य कुसुमाग्रजांच्या अनुभवाला थोडे फार आले असले तरी आजच्या साहित्यक्षितिजावरील एक तेजस्वी तारा या दृष्टीने त्यांच्याकडे अनेक रसिक पाहत आले आहेत यांत मात्र शंका नाही. प्रतिभासंपन्न कवीपासून कर्तव्यगार देशसेवकापर्यंत विविध मनोवृत्तींच्या लोकांना त्यांच्या कवितेने मोहिनी घातली आहे. वाचनालयाच्या भितीपासून तुरुंगाच्या भितीपर्यंत कितीतरी ठिकाणी त्यांच्या तेजस्वी वाणीचे पडसाद उमटले आहेत. आणि असे व्हावे यांत नवल ते काय ? केशवसुत, टिळक, बालकवि वगैरे कवि महाराष्ट्राचे कालचे कवि होते. तांबे—यशवंत—काणेकर इत्यादि कवि महाराष्ट्राचे आजचे कवि आहेत. पण महाराष्ट्राच्या किंबहुना हिंदूभूमीच्या उद्यांच्या आशा-आकांक्षांचे उद्गाते म्हणून ज्यांच्याकडे अभिमानाने बोट दाखवितां येईल अशा तरुण मराठी कवींची आपण गणना करू लागलों तर कुसुमाग्रजांच्या नांवाने अनामिकाच घालावी लागेल. टिळक जसे फुलांमुलांचे कवि होते किंवा गोविंदाग्रज जसे कल्पनारम्य प्रणयाचे कवि होते, तसे कुसुमाग्रज हे मानवतेचे कवि आहेत. आजच्या सामाजिक असंतोषाचा ज्वालामुखी त्यांच्या कवितांतून इतर काव्यांप्रमाणे नुसता धुमसत नाही; तो अग्निसाचा वर्षाव करीत सुटतो. या काव्यसंग्रहाच्या उपसंहारांत ते वाचकाला आपल्या कवितेविषयी सांगतात—

‘ समिधाच सख्या या, त्यांत कसा ओलावा
कोटून फुलांपरि वा मकरंद मिळावा ?
जात्याच रुख या एकच त्या आकांक्षा
तव आंतर अग्नी क्षणभर तरि फुलवावा. ’

कुसुमाग्रज आपल्या कवितांना रुख समिधा म्हणून संबोधतात. पण मला वाटते, त्यांच्या प्रतिभेला उपमा द्यायचीच असली तर ती शमी-वृक्षाची देतां येईल. त्या वृक्षाप्रमाणे तिच्या अंतरंगांत दाहक अग्नि तर आहेच; पण अज्ञातवासांतून मुक्त होतांना शमीवृक्षाने पांडवांना त्यांचीं शस्त्रे जशी अधिक तेजस्वी करून दिली त्याप्रमाणे विषमता, पिळगूक, गांजणूक आणि अन्याय यांच्याविषयीची बहुजनसमाजाची चीड कुसुमाग्रजांनी अत्यंत उत्कट आणि सुंदर स्वरूपांत आपल्या काव्यांतून व्यक्त केली आहे. बळी (पृ. ४१), लिळांव (पृ. ४३), सहानुभूति (पृ. ४८), माळाचें मनोगत (पृ. ५१), पाचोळा (पृ. ६३) इत्यादि कविता या दृष्टीने अतिशय सरस आहेत. गरिबांनीं मरमर मरावे नि श्रीमंतांनीं त्यांच्या जिवावर चरावे हा आजच्या विषम समाजांतला सर्वोत मोठा अन्याय आहे. या अन्यायाला बळी पडलेल्या एका साध्याभोळ्या निष्पाप जीवाचें कवीने ‘ बळी ’ या कवितेत केलेले वर्णन आंतडें पिळवटून टाकेल असेच आहे. ‘ लिळांव ’ या कवितेत भांडवलशाही समाजरचनेत सावकाराच्या टांचेखालीं चिरडल्या जाणाऱ्या शेतकऱ्याचें कवीने केलेलें चित्रण कुणाला हृदयस्पर्शी वाटणार नाही ? कष्ट करून अर्धपोटी राहणाऱ्या त्या बापड्याच्या शोंपडीतून, धान्य, बाजले, थाळी, गाडगींमडकीं वगैरे सर्व वस्तु लिळांवा-करितां बाहेर काढल्या जातात ! त्याचें उपाशीं पोर भुकेनें व्याकूळ होऊन रडू लागते ! गरीब विचारी शेतकरीण त्याला शांत करण्याकरितां पाजू लागते ! लगेच सावकाराचें लक्ष तिच्याकडे जाते; आणि—

‘ ऊर उघडें तें तिचें न्याहळोनी
थोर थैलींतिल वाजवीत नाणीं
‘ आणि ही रे ! ’ पुसतसे सावकार
उडे हास्याचे चहुंकडे विखार ! ’

ज्या समाजरचनेत गरिबांच्या जगण्याच्या हक्काचा आणि स्त्रीच्या शीलाचा असा लिळांव मांडला जातो, ती समाजरचना शक्य तितक्या लवकर नष्ट झाली पाहिजे असा त्वेष वाचणाऱ्याच्या मनांत उत्पन्न करण्याची शक्ति या कवितेत निःसंशय आहे. ‘ सहानुभूति ’ या कवितेत गरीबालाच गरिबाविषयी फळफळ वाटते असे कवीने सूचित केले आहे. ‘ माळाचें मनोगत ’ व ‘ पाचोळा ’

या कवितांतही दलितांच्या गांजणुकीचें चित्र कवीनें किती सहृदयतेनें काढलें आहे ! माळाचें सारें जीवन उजाड-एकलकोंडें-सुखशून्य ! स्वर्गांत कुठें-तरी नंदनवन आहे असें त्यानें ऐकलेलें असतें. वनें आणि उपवनें यांचीं सौंदर्यवर्णनेंही त्याच्या कानांवर पडलेलीं असतात. पण या ऐकीव गोड गोष्टींपैकीं एकही त्याच्या वांच्याला येत नाही. साधी वेलसुद्धां त्याला सोबत करीत नाहीं. मग फुलांची गोष्ट कशाला हवी ? तो एकसारखा मनांत झुरत राहतो—

‘ वाटते बुलबुल कोयळ यावे
मंजूळ संगीत तयांनीं गावें
जीवन जाणीव सारी
विरावी घटकाभरी
येऊन कधीं तें घुबड मात्र
भीषण भासवी अधिक रात्र ’

आणि असल्या भकास जीवनाला कंटाळून गेलेला माळ शेवटी उद्गारतो—

‘ कशास आयुष्य देवा, इतुकें
शतकामागून जाती शतकें ! ’

हें दीन, दरिद्री आणि दुःखमय जीवन दलितवर्ग पिढ्यान्पिढ्या कंठीत आहे ! पण झोंपडीत रहाणारांची पर्वा महालांतल्या मिरासदारांनीं कधीं केली नाही आणि बंगल्यांतले बडे लोक कधीं करणार नाहीत ! एक साधीच गोष्ट ध्या. बुद्ध, एकनाथ आणि गांधीजी यांच्यासारख्या महात्म्यांनीं उक्तींनीं आणि कृतींनीं समाजाला माणुसकी शिकविण्याचा निकराचा प्रयत्न केला असेल ! पण अद्यापिही अस्पृश्यतेचें पिशाच हिंदुस्थानांत नंगा नाच घालीत आहे ! बारा बारा तास नळाचें पाणी मिळत असल्यामुळे, खेडेगांवांतून किंवहुना कित्येक मोठ्या गांवांतूनही कळशीभर पाण्याकरितां हरिजनांना जे हाल भोगावे लागतात त्याची आम्हांला कल्पनाही करतां येत नाही. भागवतधर्माच्या, भूतदयेच्या नि सामाजिक सुधारणेच्या मलमपट्ट्या लावून विषमतेचा हा रोग नाहीसा करण्याचा संतांनीं आणि सुधारकांनीं पिढ्यान्पिढ्या प्रामाणिक प्रयत्न केला. पण शस्त्रक्रियेचें काम मलमपट्ट्या करू शकत नाहीत एवढेंच त्यांतून पुनःपुन्हां सिद्ध झालें. आमच्यांतले उदारमतवादी

भीमंत आपल्या मंद मुलांनासुद्धां शिक्षणाकरतां परदेशीं पाठविण्याच्या कल्पनांत गुंग होऊन राहतील ! पण हरिजनांच्या साक्षरतेकरतां स्वतःच्या तिजोरीचें कुडप मात्र ते कधींही उघडणार नाहीत ! आमच्यांतले सुधारक-वृत्तीचे सुखवस्तु लोक वर्षांतून एक वेळ सहभोजन करून कृतकृत्य होतात. पण दलितवर्गाचे अनेक प्रश्न त्यांना तीनशें पासष्ट दिवस दोन्ही वेळां भरपूर जेवायला मिळाल्याखेरीज सुटणार नाहीत, या गोष्टीची मात्र ते दखल घणार नाहीत ! आणि या सर्वांचा परिणाम म्हणजे दलितांच्या पोटी जन्माला आलेल्या गुणी माणसालाही दलितच व्हावें लागतें. आर्थिक, शैक्षिक आणि सामाजिक गुलामगिरींतून मुक्त होण्याचा एकसुद्धां मार्ग या उपेक्षितांना आम्हीं मोकळा ठेवलेला नसतो. ‘ पाचोळ्या ’च्या रूपानें कुसुमाग्रजांनीं दलितवर्गाच्या या कारुण्यपूर्ण जीवनाचें किती भेदक चित्रण केलें आहे ! झाडाच्या पायथ्याशीं पडलेल्या पाचोळ्याला उषा हंसवूं शकत नाही अथवा रात्र रिझवूं शकत नाही. झाडावरलीं हिरवींगार पानें आणि झाडाखालचें हिरवेंगार गवत हीं सदैव हंसून त्याचा उपहास करीत असतात. वाटसरू त्याला तुडवून जातो. पण विचारा पाचोळा शांतच असतो. शेवटीं—

‘ आणि अंतीं दिनीं एक त्या वनांत
येइ धांवत चौफेर क्षुब्ध वात
दिसे पाचोळा, बेरुनी तयांतें
नेइ उडवुनि त्या दूर दूर कोठें ! ’

आणि पुढें ?
पुढें काय ?

‘ आणि जागा हो मोकळी तळाशीं
पुन्हां पडण्या वरतून पर्णराशी ! ’

ही सारीं सामाजिक दुःखे नाहीशीं कशीं व्हायचीं ? जुना धर्म, जुनी नीति, जुनी समाजरचना म्हणते, ‘ देवाला शरण चला. तो दयाधन आहे. सर्व दुःखांचा परिहार करण्याला तोच समर्थ आहे ! ’ पण हा उपदेश भोंदूपणाचा नसला तरी मूर्खपणाचा आहे हें कुसुमाग्रजांना कळून चुकलें आहे. मानवजातीनें ज्या दिवशीं दगाडांतून

देव निर्माण करून त्याच्यापुढे आपले डोकें वांकविलें, त्याच दिवशीं तिने आपल्या प्रगतीच्या मार्गांत एक अनुलंघनीय घोंड निर्माण करून घेतली. हा काल्पनिक देव दुर्बळांचा मित्र होऊं शकत नाही. तो सत्ताधान्यांना आणि संपत्तिवाल्यांना मात्र साहाय्य करूं शकतो. म्हणूनच 'देवाच्या दारी' या कवितेंत कुसुमाग्रज देवाची जी संभावना करतात ती अगदीं यथार्थ वाटते.

‘ म्हणतात तुझ्या दयेला न अन्त
पुकारती सन्त थोरी तुझी
चिमण्यांच्या घरा लावसी मशाल
केवढी विशाल दया तुझी !
जळांतले जीव तापतां दुपारीं
वाळवंटावरी ओढसी तूं !
तुझ्या महिम्यार्ची प्रचंड पुराणें
गमती तराणे अर्थहीन ! ’

अनुभवांतीं देव दगड ठरतो ! पण मनुष्य कांहीं केल्या दगड होऊं शकत नाही. आपला उद्धार आपणच केला पाहिजे, याची जाणीव त्याला हळुहळु होऊं लागते. सारे सामाजिक तत्त्वज्ञान या जाणिवेंतूनच निर्माण होतें. पण स्वार्थ संमालून आणि स्वतःचें उच्च आसन उच्च राहील किंवा उच्चतम कसें होईल याचीच काळजी वाळगून जी सुधारणा केली जाते, ती समाजाच्या तळापर्यंत पोचूं शकत नाही. वणवा विस्त्रवायला रंग-पंचमीच्या पिचकान्या आणि म्युनिसिपालिटीचे बंब कसे उपयोगी पडणार ? हळव्या पण आत्मनिष्ठ सुधारकांचा हा दुर्बळेपणा मानवतेला प्रचीत झाला कीं क्रांतीची कल्पना जन्माला येते. क्षणाक्षणानें आणि कणाकणानें सुधारणा होऊन मानवजात सुखी होईल हा भोळा आशावाद मार्ग पडतो आणि क्रांतीचें निशाण हातांत घेतलेल्या समतादेवीकडे समाजाचे डोळे लागतात. 'हा कांठोकांठ कटाह भरा' (पृ. २१), 'आगगाडी व जमीन' (पृ. २३), 'जा जरा पूर्वेकडे' (पृ. ३०), 'गुलाम' (पृ. ४६), 'बंदी' (पृ. ६४) इत्यादि अनेक तेजस्वी कवनांतून कुसुमाग्रजांनीं क्रांतीच्या दर्शनाचा मानवजातीला लागलेला ध्यास मोठ्या तन्मयतेनें वर्णन केला

आहे. त्यांची कल्पकता प्रत्येक वेळीं नव्या नव्या सुंदर रूपकाचा आश्रय करून या ध्यासाचें चित्रण करते. 'हा कांठोकांठ कटाह भरा' या कवितेंत नव्या जगाच्या उदयाची सूर्योदयाशीं केलेली तुलना मोठी मनोरम आहे. जुनें स्वप्नाळु जीवन टाकून देऊन नव्या वास्तव जीवनक्रमाला आपण सिद्ध झालें पाहिजे असा संदेश देतांना कवि म्हणतात—

‘ नभिं लागे तारांचें मोहळ
भुलवी त्याची क्षणिक प्रभावळ
रात्रीचे हे आश्रित केवळ
या मशाल त्यावर घरा जरा
हा कांठोकांठ कटाह भरा
या त्रिभुवन उजळित प्रभाकरा ’

‘ आगगाडी व जमीन ’ या कवितेंत कवीची कल्पकता व त्याची प्रेरकता यांच्यामध्ये जणुं कांहीं शर्यतच लागली आहे ! दलितवर्गावर होणाऱ्या जुलमाचें आणि त्याच्या प्रतिक्रियेचें या कवितेंतलें चित्रण अत्यंत प्रभावी आहे. अशा प्रकारच्या सर्व कवितांतून कुसुमाग्रज एकच तुतारी फुकीत आहेत—जुनें जग मृत्यूच्या दारांत हतबल होऊन पडलें आहे. हुकूमशाही, साम्राज्यशाही, भांडवलशाही, मिथुकशाही इत्यादिकांनीं त्याचें पुरें पुरें रक्तशोषण केलें आहे. आजकालची भीषण महायुद्धे हे त्या जुन्या जगाचे शेवटचे आंचके आहेत. या जुन्या जगाला अजूनही एखाद्या संजीवनीनें जगवितां येईल ही कल्पना अगदीं खोटी आहे. त्या जगाची जागा आतां नव्या जगानेंच घेतली पाहिजे. पण नवें जग सुखासुखी निर्माण होत नाही. प्रीतीप्रमाणें क्रांतीचीही एकच कसोटी आहे—ती म्हणजे त्याग. म्हणूनच भविष्यकाळांतल्या समतेचीं गोड स्वप्ने पाहणारे, मानवजात इथून तिथून एक आहे अशी श्रद्धा वाळगणारे, आणि स्वतःच्या रक्ताच्या अर्घ्यावांचून नव्या जगांतला पहिला सूर्य उगवणार नाही ही खात्री झालेले लेनिन आणि जवाहरलाल यांच्यासारखे निर-निराळ्या देशांतले अत्यंत श्रेष्ठ असे ध्येयवादी एकच जयघोष करीत या नव्या सूर्याचें स्वागतगीत गात असतात—

‘मृत्युंजय आम्ही ! अम्हाला कसलें कारागार !
अहो हें कसलें कारागार !

गर्जा जयजयकार क्रांतिचा
गर्जा जयजयकार !

पदोपदीं पसरून निखारे आपुल्याच हातीं
होउनिया बेहोष घांवलों ध्येयपथावरती
कथिं न थांबलों विश्रंतीस्तव, पाहिलें न मागें
बांधुं न शकले प्रीतीचे वा कीर्तीचे घागे,
एकच तारा समोर आणि पायतळीं अंगार
होता पायतळीं अंगार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

या ओळी वाचल्या कीं नाशिकच्या गोदेच्या पाण्यांत कांहींतरी
विशेष सामर्थ्य आहे असें वाटूं लागतें. सावरकर आणि गोविंद यांच्या-
प्रमाणें नियतीनें कुसुमाग्रजांचा नाशिकशीं निकटचा संबंध आणला तो
कांहीं उगीच नाही.

आजच्या सामाजिक जीवनांतल्या अश्रु, असंतोष, चीड, त्वेष
इत्यादि सान्या गोष्टी कुसुमाग्रजांच्या कवितेंत आढळतात. पण या सर्वांचें
नुसतें चित्रण करून ते थांबत नाहीत. त्यांचे अश्रु दुबळे नाहीत. त्यांतून
दुर्दम्य आशावादाच्या ठिणग्या उडत आहेत. ‘दूर मनोन्यांत’ (पृ. १),
‘कोलंबसाचें गर्वगीत’ (पृ. ३८), आणि ‘सात’ (पृ. ४९) या
बाह्यतः अत्यंत भिन्न अशा तीन कविता पहाव्यात. म्हणजे परिस्थितीची
भीषणता पूर्णपणें जाणवत असूनही कुसुमाग्रज गोंधळून किंवा भांबावून
गेलेले नाहीत, याची खात्री होईल.

‘मार्ग आमुचा रोधूं शकती ना घन न दारा
घराची वा वितभर कारा
मानवतेचें निशाण मिरवूं महासागरांत
जिकुनी खंड खंड सारा’

या कोलंबसाच्या गीतांतल्या त्यांच्या ओळी नवें जग निर्मू पहाणाऱ्या
आजच्या मानवालाही मार्गदर्शक आहेत ! नाही का ?

आजच्या समाजरचनेच्या कुजलेल्या अंतरंगाचें भेदक चित्रण करणारा
हा कवि प्रचारक असलाच पाहिजे अशी अनेकांची स्वाभाविक समजूत
होईल. पण कुसुमाग्रजांची प्रतिभा स्वभावतः प्रचारक नाही. ती कल्पक आहे;
निर्माणक (Creative) आहे. खरा कलावंत प्रचार करीत नाही; तो त्याच्या
कलाकृतीतून आपोआप होत असतो, या सिद्धांताची हवीं तेवढी उदाहरणे
या संग्रहांत मिळतील. कुसुमाग्रजांइतकी अष्टपैलू कल्पकता मराठीतल्या
फारच थोड्या लेखकांच्या वांट्याला आली असेल. ‘मातीची दपोक्ति’
(पृ. १५), ‘आगगाडी व जमीन’ (पृ. २३), ‘माळाचें मनोगत’ (पृ. ५१),
इत्यादि कवितांतल्या कल्पकतेचा विलास पाहिला कीं शिवरामपंत परांज-
ल्यांच्या चमत्कृति आणि उपरोध यांनीं नटलेल्या प्रतिभेची आठवण
होते. ‘मूर्तिभंजक’ (पृ. ३४) ही कविता वाचतांना रवींद्रनाथ किंवा खलिल
गिजान यांची उत्तुंग कल्पकताच आपणांपुढें उभी आहे असा भास होतो.
‘पृथ्वीचे प्रेमगीत’ वाचून विशाल कल्पनेच्या पंखांवर बसून अनंताची आरती
माणान्या सावरकरांचें आणि रुद्राला आवाहन करणाऱ्या तांब्यांचें स्मरण
शास्त्रावाचून राहत नाही. कवितेच्या आत्म्यापासून तों तिला वस्त्राभूषणांनीं
जडविण्यापर्यंत किंवा कुंकू अगदीं रेखीव करण्यापर्यंत कुसुमाग्रजांची
कल्पकता सिद्धहस्त आहे. सैगलला उद्देशून त्यांनीं लिहिलेल्या खालील
ओळी किती सार्थ आणि सुंदर आहेत—

‘शब्दाशब्दाच्या घटांतून ओसंडे भाव
पारिजातकाच्या कळयांचा कोमल वर्षाव
हृदयांतील रणें जाहलीं क्षणामधें शांत
आणि विस्मृतीच्या नाहली चंद्रण्यांत रात.’

‘स्वप्नाची समाप्ति’ हें अतिसुंदर प्रेमगीत म्हणजे कुसुमाग्रजांच्या
कल्पकतेनें कांठाकांठ भरलेला अमृतकलश आहे. ही कविता कितीही वेळां
वाचली तरी रसिकमनाची तृप्ति होणार नाही आणि तिच्यांतली ती एक
ओळ तर—जणू कांहीं एखाद्या सुंदर देवाच्याचा सोनेरी कळसच—

‘ काढ सखे गळ्यांतील तुझे चांदण्याचे हात ’

इतकें कोमल वर्णन करणारा कवि सळसळत येणाऱ्या नागाचें वर्णन कसें करतो तें पहा—

‘ कधिं लवचिक पातें खड्गाचें लवलवतें
कधिं वज्र धरेवर गगनांतुनि कडकडतें
कधिं गर्भरेशमी पोत मधें जरतार
प्रमदेचें मादक वस्त्र जणूं सळसळतें. ’

या ऐटदार चित्रणांनंतर ‘ गोदाकांठचा संधिकाळ ’ या वातावरणात्मक कवितेकडे वळलें कीं कवीच्या कल्पकतेचें अधिकच कौतुक वाढूं लागतें. या उदासरम्य वातावरणाचें तो असें वर्णन करतो—

‘ वाढा पडका नदितीरावर
भग्न आपुल्या प्रतिबिंबावर
गंगेमधल्या खिन्नपणानें लावितसे दृष्टी.
पाचोळ्यावर कांहीं सळसळ
कसली डोहावरती खळखळ
पाउल वाजे रजनीचें कां येतांना जगतीं ? ’

अशा अभिजात व अष्टपैलू, कल्पकतेमुळेंच ‘ स्मृति ’ (पृ. २०), ‘ तरीही केषवां ’ (पृ. ३२), ‘ आस ’ (पृ. ४०), ‘ पुथ्वीचें प्रेमगीत ’ (पृ. ४४), ‘ शेवटचें पान ’ (पृ. ५६), ‘ प्रीतीविण ’ (पृ. ६१), ‘ प्रतीक्षा ’ (पृ. ६७), ‘ आश्वासन ’ (पृ. ६९), ‘ कुतूहल ’ (पृ. ८०), इत्यादि सुरस प्रेमगीतेंही कुसुमाग्रज लिहू शकले. त्यांचीं हीं गीतें विपुल नसलीं तरी विविध आहेत. त्यांत विरहाची तळमळ आहे, स्मृतीचें समाधान आहे, प्रीतीनें पराक्रमाच्या आढ येऊं नये ही उत्कट इच्छा आहे, प्रियजनाकरितां त्यागाची तयारी आहे आणि प्रीति ही क्रीडा मानून भोळ्याखुळ्या जीवांना खेळविणाऱ्या आणि मातीला मिळविणाऱ्या धुंद मस्तीचेंही चित्रण आहे. या प्रेमगीतांतल्या खालील ओळी रसिकांच्या जिभेवर नेहमींच खेळत राहतील—

‘ प्रीतीस नको तखत—नको ताजमहाल
प्रीतीस हवी प्रीति—वृथा खंत कशाला ? ’

पुथ्वी आपल्या प्रेमगतीतांत सूर्याला सांगते—

‘ परी भव्य तें तेज पाहून पूजून
धेऊं गळ्यार्शीं कसे काजवे
नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बळांचा
तुझी दूरता त्याहुनी साहवे ! ’

रसाळ द्राक्षांचा घोस हातांत घेतल्यावर तो संपेपर्यंत कधीं कुणी थांबला आहे कां ? गोदावरीच्या पवित्र परिसरांत वाढलेल्या या प्रतिभासंपन्न कवीचा हा संग्रहही तितक्याच आतुरतेनें रसिक वाचतील अशी माझी खात्री आहे. आतां द्राक्षांच्या पिकलेल्या घोसांतहि एखादें द्राक्ष आंबट निघतें किंवा एखादें टोंकाला कुठेंतरी लागलेलें असतें. कुसुमाग्रजांच्या काव्यांतही असे लहानसहान अनेक दोष आहेत. क्वचित् दोन विसंगत कल्पनांचा संकर आढळेल, कुठेंतरी वृत्ताचें नांव देतांना किंवा मात्रा मोजतांना दुर्लक्ष झालेलें दिसून येईल, अधूनमधून न्हस्वदीर्घांची केलेली ओढाताण कर्णकटु वाटेल आणि कांहीं थोड्या कविता रसपरिपोषाच्या अभावीं फारशा आकर्षक वाटणार नाहीत. पण या किरकोळ दोषांचें प्रदर्शन करण्याला आतां जागाच उरली नाही; आणि ती उरली असती तरी त्याविषयी अधिक चर्चा करण्यांत स्वारस्य नाही. समुद्राच्या फेंसाळलेल्या लाटांवर गवताच्या काड्या नेहमींच तरंगत असतात. परंतु समुद्रांतून प्रवास करणाऱ्याचें लक्ष त्या काड्यांकडे असत नाही. तो लाटांचा पाठ-शिपणीचा खेळ पाहण्यांतच गुंग होऊन जातो.

टिळक, तांबे किंवा यक्षवंत यांच्या काव्यांत जीवनांतल्या अनुभवांचीं जेवढीं विविध प्रतिबिंबे पडलीं आहेत तेवढीं या संग्रहांत आढळणार नाहीत हे खरें ! पण ही उणीव स्वाभाविकच आहे. अजून कुसुमाग्रज जीवनाच्या उंबरठ्यावरच उभे आहेत. ते जसजसे त्यांच्या अंतरंगांत प्रवेश करतील, तसतसे त्यांच्या काव्यविषयांचें वैचित्र्य वाढेल. त्यांची प्रतिभा ही लुकलुक करणारी चांदणी नाही. ती चमचम करणारी बिजली आहे. जीवनाच्या

‘ काढ सखे गळ्यांतील तुझे चांदण्याचे हात ’

इतकें कोमल वर्णन करणारा कवि सळसळत येणाऱ्या नागाचें वर्णन कसें करतो तें पहा—

‘ कधिं लवचिक पातें खड्गाचें लवलवतें
कधिं वज्र घरेवर गगनांतुनि कडकडतें
कधिं गर्भरेशमी पोत मधें जरतार
प्रमदेचें मादक वस्त्र जणूं सळसळतें. ’

या पेटदार चित्रणानंतर ‘ गोदाकांठचा संधिकाळ ’ या वातावरणा-
त्मक कवितेकडे वळलें कीं कवीच्या कल्पकतेचें अधिकच कौतुक वाढूं
लागतें. या उदासरम्य वातावरणाचें तो असें वर्णन करतो—

‘ वाढा पडका नदितीरावर
भरन आपल्या प्रतिविवावर
गंगेमधल्या खिन्नपणानें लावितसे दृष्टी.
पाचोळ्यावर कांहीं सळसळ
कसली डोहावरती खळखळ
पाउल वाजे रजनीचें कां येतांना जगतीं ? ’

अशा अभिजात व अष्टपैलू, कल्पकतेमुळेच ‘ स्मृति ’ (पृ. २०),
‘ तरीही केधवां ’ (पृ. ३२), ‘ आस ’ (पृ. ४०), ‘ पृथ्वीचें प्रेमगीत ’
(पृ. ४४), ‘ शेवटचें पान ’ (पृ. ५६), ‘ प्रीतीविण ’ (पृ. ६१),
‘ प्रतीक्षा ’ (पृ. ६७), ‘ आश्वासन ’ (पृ. ६९), ‘ कुतूहल ’ (पृ. ८०),
इत्यादि सुरस प्रेमगीतेही कुसुमाग्रज लिहूं शकले. त्यांचीं हीं गीतें विपुल
नसलीं तरी विविध आहेत. त्यांत विरहाची तळमळ आहे, स्मृतीचें
समाधान आहे, प्रीतीनें पराक्रमाच्या आढ येऊं नये ही उत्कट इच्छा
आहे, प्रियजनाकरितां त्यागाची तयारी आहे आणि प्रीति ही क्रीडा
मानून भोळ्याखुळ्या जीवांना खेळविणाऱ्या आणि मातीला मिळविणाऱ्या
धुंद मस्तीचेंही चित्रण आहे. या प्रेमगीतांतल्या खालील ओळी रसिकांच्या
जिभेवर नेहमींच खेळत राहतील—

‘ प्रीतीस नको तखत—नको ताजमहाल
प्रीतीस हवी प्रीति—वृथा खंत कशाला ? ’

पृथ्वी आपल्या प्रेमगतीतांत सूर्याला सांगते—

‘ परी भव्य तें तेज पाहून पूजून
घेऊं गळ्यार्शीं कसे काजवे
नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बळांचा
तुझी दूरता त्याहुनी साहेव ! ’

रसाळ द्राक्षांचा घोस हातांत घेतल्यावर तो संपेपर्यंत कधी कुणी
पावला आहे कां ? गोदावरीच्या पवित्र परिसरांत वाढलेल्या या प्रतिभा-
संपन्न कवीचा हा संग्रहही तितक्याच आतुरतेनें रसिक वाचतील अशी
माझी खात्री आहे. आतां द्राक्षांच्या पिकलेल्या घोसांतहि एखादें द्राक्ष
आंबट निघतें किंवा एखादें टोंकाला कुठेंतरी लागलेलें असतें. कुसुमाग्रजांच्या
काव्यांतही असे लहानसहान अनेक दोष आहेत. क्वचित् दोन विसंगत
कल्पनांचा संकर आढळेल, कुठेंतरी वृत्ताचें नांव देतांना किंवा मात्रा
मोजतांना दुर्लक्ष झालेलें दिसून येईल, अधूनमधून न्हस्वदीर्घाची केलेली
ओढाताण कर्णकटु वाटेल आणि कांहीं थोड्या कविता रसपरिपोषाच्या
अभ्याशी फारशा आकर्षक वाटणार नाहीत. पण या किरकोळ दोषांचें
प्रदर्शन करण्याला आतां जागाच उरली नाही; आणि ती उरली असती
तरी त्याविषयी अधिक चर्चा करण्यांत स्वारस्य नाही. समुद्राच्या फेंसाळलेल्या
आटांवर गवताच्या काड्या नेहमींच तरंगत असतात. परंतु समुद्रांतून
प्रवास करणाऱ्याचें लक्ष त्या काड्यांकडे असत नाही. तो लाटांचा पाठ-
शिवणीचा खेळ पाहण्यांतच गुंग होऊन जातो.

टिळक, तांबे किंवा यक्षवंत यांच्या काव्यांत जीवनांतल्या अनुभवांचीं
जेवढीं विविध प्रतिबिंबे पडलीं आहेत तेवढीं या संग्रहांत आढळणार नाहीत
हे खरें ! पण ही उणीव स्वाभाविकच आहे. अजून कुसुमाग्रज जीवनाच्या
उभारल्यावरच उभे आहेत. ते जसजसे त्यांच्या अंतरंगांत प्रवेश करतील,
तसतसे त्यांच्या काव्यविषयांचें वैचित्र्य वाढेल. त्यांची प्रतिभा ही लुकलुक
करणारी चांदणी नाही. ती चमचम करणारी विजली आहे. जीवनाच्या

आकाशाचा कोपरान् कोपरा ती उद्यां उजळूं शकेल. आपली कविता ही मुरली नाही, ती तरवार आहे याची योग्य जाणीवही त्यांना आहे. या तरवारीला कल्प-कतेच्या सुंदर आणि बळकट मुठीची जोडहि सुदैवाने मिळालेली आहे. त्यामुळे अनुभूतीच्या कुठल्याहि प्रदेशांत त्यांची प्रतिभा रणरागिणीच होईल. उमर खय्यामपासून मार्क्सपर्यंत जगांत होऊन गेलेल्या अनेक कलावंतांचे व द्रष्ट्यांचे संस्कार त्यांच्या प्रतिभेवर झाले असले तरी ते त्यांनी पचविले आहेत —आत्मसात् केले आहेत. त्यांचा हा पहिलाच काव्यसंग्रह मराठी कवितेचे एक भूषण मानला जावा इतका सरस आहे.

वाङ्मयीन मूल्यांचा काव्याकूट करणारे या संग्रहांत हवे तेवढे दोष काढोत, शेक्सपीअरचे तीनशे टीकाकार वाचून हल्लींचे मराठी वाङ्मय निःसत्व आहे असा आक्रोश करणारे प्राध्यापक या संग्रहाविषयी कांहींहि म्हणोत, रसिक महाराष्ट्रीय जनता काव्यप्रांतांतल्या पुढल्या प्रवासांतहि खालील ओळी गात रहा अशीच कुसुमाग्रजांना विनंति करील.

‘ कोट्यवधी जगतांत जिवणू जगती अन् मरती
जशी तीं गवतार्ची पातीं
नाविक आम्ही परंतु फिरतो सात नभाखालीं
निर्मितो नव क्षितिजें पुढतीं.
चला उभारा शुभ्र शिडें तीं गर्वांनं वरतीं
कथा या खुळ्या सागराला
‘ अनंत अमुची ध्येयासक्ति अनंत अन् आशा
किनारा तुला पामराला ! ’

खासबाग, कोल्हापूर. }
ता. १-३-४२

वि. स. खांडेकर

V. V. Kulkarni
M. A.; M. B.A.
528, Narayan Peth,
POONA - 2.

विशाखा

दूर मनोऱ्यांत

[जाति : चंद्रकांत]

वाढळला हा जीवनसागर-अवसेची रात
पाण्यावर गडबडा लोळतो रुसलेला वात

भांवावुनि अभ्रांच्या गर्दित गुदमरल्या तारा
सूडानें तडतडा फाडतो उभें शीड वारा

पिंजुनिया आयाळ गर्जती लाटा भंवतालीं
प्रचण्ड भिंगापारि फुटतें जळ आदळुनी खालीं

प्रवासास गल्बतें आपुलीं अशा काळरातीं
वावटळींतिळ पिसाप्रमाणें हेलावत जातीं.

परन्तु अन्धारांत चकाके बघा बन्दरांत
स्तम्भावरचा प्रकाश हिरवा तेजस्वी शान्त !

किरणांचा उघडून पिसारा देवदूत कोणी
काळोखावर खोदित बसला तेजाचीं लेणीं

उज्ज्वल त्याची पहा प्रभावळ दूर मनोऱ्यांत
अन् लावा हृदयांत सख्यांनो, आशेची वात !

पुणें १९३७

- या आवृत्तींत पांच कविता अधिक घालण्यांत आल्या आहेत.
- वेष्टन-चित्र चित्रकार दलाल यांनीं काढले आहे.

(२) हिमलाट

चिरड्या-यांचा जगाचे प्रतिनिधित्व.
स्वप्नाचे सातवें.

[जाति: ब्राह्मण्या]

हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली !
मुखि पिळून मद्यास्तव द्राक्षांचे घोस
पाडीत मळे मोल्यांचे चरणीं ओस
उद्दाम धावते करित दुभङ्ग धरेस
करकरां पांखरें रगडी दांताखालीं
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली !

श्रीमन्त महालीं तिथें हिला ना थारा
मखमाली दुलया देती मधुर उवारा
डोकावुन पळते कांपत हीच थरारा
हो काय दरारा कनकाचा भयशाली
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली !

पाहून परन्तू कुठें कुडाचीं खोपीं
कंगाल कांबळीं टाकुन गेले झोंपी
शेंकडों कवाडें ! वाट जावया सोपी
कडकडून पडते तेथें लांव भुकेली
हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली !

अंतरावर ✓ ज्योतींतुनि धावत या तेजःकण सारे
या यज्ञांतिल अन् सरणांतील निखारे
रे ढाल नभा, तव ते ज्वालामय तारे
पेटवुं या वणवा कणाकणांत मशाली
✓ हिमलाट पहांटे पहा जगावर आली !

स्वप्नाची समाप्ति

[छंद : पादाकुलक]

स्नेहहीन ज्योतीपरी
मंद होई शुक्रतारा
काळ्या मेघखंडास त्या
किनारती निळ्या धारा.

स्वप्नासम एक एक
तारा विरे आकाशांत
खिरे रात्र कणकण
प्रकाशाच्या सागरांत !

काढ सखे, गळ्यांतील
तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलिकडे
उभे दिवसाचे दूत !

रातपाखरांचा आर्त
नाद नच कानों पडे
संपवुनी भावगीत
झोंपलेले रातकिडे !

पहांटचे गार वारे
चोरट्याने जगावर
येती, पाय वाजतात
वाळलेल्या पानावर.
शांति आणि विषण्णता
दाटलेली दिशांतुन

जेथलीं जे हातः
धवास, रीतिल, मनोहर,
प्रयत्न.

चेतनाभुजाकी.

गजबज गर्जवील
जग घटकेनें दोन !

जमूं लागलेलें दंव
गवताच्या पातीवर
भासते भू तारकांच्या
आसवांनीं ओलसर !

✓ काढ सखे, गळ्यांतील
तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलिकडे
उभे दिवसाचे दूत.

प्राजक्ताच्या पावलाशीं
पडे दूर पुष्प-रास
वाऱ्यावर वाहती हे
त्याचे दाटलेले श्वास !

ध्येय, प्रेम, आशा यांची
होतसे का कधीं पूर्ती !
वेड्यापरी पूजतो या
आम्ही भगणाऱ्या मूर्ती !

खळ्यामध्ये बांधलेले
बैल होवोनिया जागे
गळ्यांतील घुंगुरांचा
ध्वनि कानीं येउं लागे.

आकृतींना दूरच्या त्या
येउं लागे रूप-रङ्ग

हालचाल कुजबुज
होऊं लागे जागोजाग.

✓ काढ सखे, गळ्यांतील
तुझे चांदण्याचे हात
क्षितिजाच्या पलिकडे
उभे दिवसाचे दूत.

होतें म्हणूं स्वप्न एक
एक रात्र पाहिलेलें
होतें म्हणूं वेड एक
एक रात्र राहिलेलें !

प्रकाशाच्या पावलांची
चाहूल ये कानावर
ध्वज त्याचे कनकाचे
लागतील गडावर.

ओततील आग जर्गी
दूत त्याचे लक्षावधी
उजेडांत दिसूं वेडे
आणि ठरूं अपराधी !

ग्रीष्माची चाहूल

[जाति: नववधु]

हैं काय अनामिक आर्त पिसें
हुरहूर अकारण वाटतसे !

कांति जगावर अभिनव शिंपित
चराचरांतुन फुलवित जीवित
वसंत ये जगि गाजत वाजत
कां अभ्र अवेळीं दाटतसे !

नवा फुलोरा नव पर्णाबलि
हिमशीतल चहुंकडे सावली
जीवनगंगा जगि अवतरली
तरि उदास मानस होई कसें !

दिशा दिशा या उज्ज्वल मंगल
आम्रांतुनि ललकारति कोकिल
दुमदुमतो वनि तो ध्वनि मंजुल
मनि रात्रिचर कां कण्हत असे !

सरेल किंवा वसन्त म्हणुनी
सुकतिल कुसुमाकुल पुष्करणीं
करपुनि जाइल अवघी धरणी
ती आंच अगोदर भासतसे !

अग्नीचा घट खांद्यावरतीं —
घेउन, अग्नी पेरित भंवतीं
ग्रीष्म निघाला येण्या जगतीं
चाहूल तयाची लागतसे ?
हैं काय अनामिक आर्त पिसें !

मासिक १९३४

अहि-नकुल

६५ काये २४३२२

[जाति: द्राक्षकन्या]

ओतीत विखारी वातावरणीं आग
हा वळसे घालित आला मन्थर नाग,
मधुनीच उभारी फणा, करी फूटकार
ये ज्वालामुखिला जणू अचानक जाग!

कधिं लवचिक पातें खड्गाचें लवलवतें,
कधिं वज्र धरेवर गगनांतुन कडकडतें,
कधिं गर्भरेशमी पोतें मधें जरतार,
प्रमदेचें मादक वस्त्र जणू सळसळतें!

मार्गावर याच्या लवत तृणाचीं पातीं
पर्णावर सुमनें मोडुनि माना पडतीं
थरथरतीं झुडुपें हादरती नववेळी
जणुं गुलाम सारे या सम्राटापुढतीं!

चालला पुढें तो-काय अैट ! आनंद !
अग्नीचा ओघळ ओहळतो जणुं मंद,
टाकली यमानें कट्यार वा कनकाची
चालली बळींचा वेध घेत ही धुंद !

वा ताण्डव करतां सोमं प्राशुनी काली-
रक्तांत नाहली, शिरमुंडावळ भाली,
थयथयां नाचतां नरड्यांवर प्रेतांच्या,
हें कंकण निखलुनि पडलें भूवर खाली !

चालला पुढें तो लचकत मुरडत मान,
अवतरे मूर्तिमान् मल्हारांतिल तान !
चांचल्य भिजेचें, दर्याचें गांभीर्य
चालला मृत्युचा मानकरीच महान !

हां थांब ! कुणाची जाळिमधें चाहूल,
अंगार-कणापरि नयन कुणाचे लाल,
आरक्त ओंठ ते ध्वजा जणू रक्ताच्या,
रे नकुल आला ! आला देख, नकुल !

थक्कलाच जागीं सर्प चालुनी वळसा,
रिपु समोर येतां सोडुनि अन् आडोसा,
भूमीस मादनी मार्गे तीव्र तडाखा,
घे फणा उभारुन सरणाचा कानोसा !

पडलीच उडी ! कीं तडितेचा आघात !
उत्केपरि तळपत कायमंत घुसले दांत,
विळख्यावर विळखे कसून चढवी सर्प,
फुंफाट करी अन् पिशापरी त्वेषांत !

रण काय भयानक, लोळे आग जळांत !
आदळती, वळती, आवळती क्रोधांत;
जणुं जिकायासी गगनाचें स्वाभित्व
आपाढ-चनांशीं झुंजे वादळ-वात !

अग्नि धुर्जीत गेली वहात ती विषधार,
शतखंडित झालें तें गर्वोन्नत ऊर,

विच्छिन्न तनूंतुनि उपसुन काढुनि दांत
वाच्यापरि गेला नकुल वनांतुनि दूर !

संग्राम सडे, रक्ताचे ओघळ जाती,
आनंदें न्हातीं त्यांत वृणाचीं पातीं,
पिंजून कापसापरी पडे तो नाग,
ते खंड गिळ्याया जमले कीटक भोंतीं !

पुणे १९३८

— ५२५३०२०१

किनाऱ्यावर

[जाति : पादाकुलक]

पुढें पसरला अथांग दरिया
सखे, किनाऱ्यावरती आपण
कोर शशीची शुभ्र विलोरी
टाकी निज किरणांची रापण !

चित्रासम निःशब्द गमे जग
प्रकाश-काळोखाचा संगम
कचित् भंगते गाढ शान्तता
जातां झापुन रात्र-विहंगम.

दूर तमांतुन दिसती अंधुक
नगरांतिल त्या ज्योती तेवत
संसारांतिल समूर्त दुःखें
वसलेलीं वा जागत, जाळत !

जीवनविन्युस्तता गरी.

क्षितिजावर दीपांकित तारुं
चाले पश्चिम दिशेस धूसर
ज्योतींचा जणुं जथा निवे हा
शोधाया मावळला भास्कर !

हळुहळु खळवळ करीत लाटा
येउनि पुळणीवर ओसरती
जणूं जगाचीं जीवन-स्वप्ने
स्फुरतीं, फुलतीं, फुटतीं, विरतीं !

होय किनाऱ्यावरती अपुलं
आज सखे, हें मज्जल मीलन !

जीवनाकडे जीवित दर्यापरी, नसे तें—
गंभार टोळीने पारोने. केवळ सुंदर, केवळ भीषण !

सुंदर १९३६

भविष्यात वेढोली नाही.

अवशेष

प्रेमावधूतक —

अगुष्ट प्रीति — असफल प्रेम.

विरहात केवळ स्वप्नातून गुंती नाही.

[जाति : पादाकुलक]

माला स्वप्नांची ओघळली !

जपलीं ध्येयें जीं हृदयाशीं

गमलीं मजला जीं अविनाशी

कोसळुनी तीं जमल्या राशी

अवशेषांच्या या भंवताली.

रवि येतां क्षितिजावर वरती

दंवापरी विरल्या आकांक्षा

जागिंच जिरल्या मनीं जिगीषा

हांसत झाकुनि त्या अवशेषा

करणे आहे प्रवास पुढतीं.

वास्तव जगताच्या हेमन्तीं

स्वप्नांचा उत्फुल्ल फुलोरा

ढाळी तळाला वादळ-वारा,

रात्रीच्या त्या प्रदीप्त तारा

कांचेचे कण आतां गमती.

पण अद्यापी स्मृतिचे धागे ✓

गुन्तुन मागें जिवा ओढती

अद्यापी त्या विझत्या ज्योती

कधिं एखाद्या भकास रातीं

पहाट ये तों ठेवति जागे. ✓

दृश्यें मोहक अद्यापी तीं
स्वप्नामध्ये समूर्त होतीं
थडग्यामधुनी छाया उठती
धरावया जों जावें पुढतीं
थडग्यामध्ये विलीन होती.

वसन्त सरला, सरलें कूजन
सरलें तें कुसुमांकित नंदन
सरलें आर्त उराचें स्पंदन
मूर्तीवरिल मुलामा जाउन
सरलें आतां मूर्तीपूजन. ✓

मातीची दर्पोक्ति

[जाति : द्राक्षकन्या]

घनधार मृगाचा प्राशुनिया पर्जन्य
त्या तृषार्त भूवर आलें नव चैतन्य,
उन्माद चढे, तो दर्प दर्बळे भोंतीं
थरथरा कांपलीं वर दर्भाचीं पातीं
ते सुस्त धूलिकण गाउं लागले गीत
कोलाहल घुमला चहूंकडे रानांत:

अभिमानी मानव ! आम्हाला अवमानी !
बेहोष पाउलें पडतीं अमुच्यावरुनी
त्या मत्त पदांना नच जाणीव अजुनी
कीं मार्ग शेवटीं सर्व मातिला मिळती
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

प्रासाद भिडूं या गगनाला गर्वांत
डोलुं या पताका सत्तेच्या उन्मत्त
दौलती उठूं या प्राशुनि दुर्बळ रक्त
कोसळेल इमला समूळ एका रातीं
मातीवर चढणें अेक नवा थर अंती !

दर्पणीं पाहुं या रमणि रूप दर्पांत
वा बाहू स्फुरूं या बलशाली समरांत
पांडित्य मांडुया शब्दांचा आकांत

तें रूप, बुद्धि ती, शक्ति, आमुची भरती
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

कित्येक शिकंदर जग जिंकुनिया गेले
कित्येक वाल्मिकी अखेर इकडे आले
कित्येक मनू अन् मुनी धुळीनें गिळले
'स्मृति' तीलहि त्यांच्या ओळी अंधुक होती
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

पाहून हासुं ये तुमचे ताजमहाल
अन् गर्व किती तो ! काल काय जिकाल ?
शेंकडों ताजही जिथें शोभले काल
तीं प्रचंड नगरें आज आमुच्या पोटी
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

धनवंत असूं द्या, असुं द्या दीन भिकारी
कुणि संत असूं द्या वा पापी व्यभिचारी
इकडेच वाहते सर्वांची रहदारी
हो भस्म चितेवर सारी नीति-अनीति
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

मरणोत्तर वाटे होइल आशापूर्ति
स्वर्गीय मंदिरें ध्यायाला विश्रान्ति
लाभेल प्रभूची वा प्रमदांची प्रीति
त्या व्याकुल मतिला इथेंच अंतिम शांति
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

ही क्षुद्र बाहुलीं कोण करी निर्माण ?
बेताल नाचवी, सूत्रधार हा कोण ?
मातीतच अंतीं त्यांचेही निर्वाण ?
स्वामित्व जगाचें अखेर अमुच्या हातीं
मातीवर चढणें एक नवा थर अंती !

मासिक १९४५

गोदाकांठचा संधिकाल

[जाति : अंजनी]

गई वनीं वा गिरीकंदरीं
लपलेला दिनिं तम, गरुडापरि
पंख आपुले विशाल पसरुन ये विश्वावरती.

पश्चिम-वारा वाहे झुळझुळ
कंपित होउनि हेलवे जळ
दूर तरुंच्या काळ्या छाया हलुहलु थरथरती.

जीर्ण वडाच्या पारंब्यांतुनि
पंखांची क्षण फडफड करुनी
शब्द न करतां रातपांखरें नदीकडे उडतीं.

कपारींत अन् दूर कुठोनी
सांदीमध्यें लपुनी बसुनी
अखंड काढी रातकिडा स्वर ते कानीं पडती.

वळणाच्या वाटेवर चाले,
आतुर अंतर, कातर डोळे,
झपझप पाउल टाकित कोणी खेड्यांतिल युवती.

निळसर काळें वरती अंबर,
धूसर धूराच्या रेषा वर
पालिकडच्या घन राईमधुनी चढुनी मावळती.

अभ्रखंड तो अचल पांढरा
पडे पारवा झडुनि पिसारा
तेजहीन अन् दोन चांदण्या डोकावुन बघती.

परि शुक्राचा सतेज तारा
पसरित गगनीं प्रकाश-धारा
वीरापरि आत्मार्पण करण्या आलेला पुढती.

आणिक इकडे क्षितिजावरती
विडंबण्या शुक्राची दीप्ती
शहरामधल्या क्षीण दिव्यांच्या मिणमिणती ज्योति.

----- वाडा पडका नदितीरावर
भम्र आपुल्या प्रतिबिंबावर-
गंगेमधल्या, खिन्नपणानें लावितसे दृष्टी.

देउळ तें अन् भम्र, हटानें
ध्येयनिष्ठ जणुं जनाप्रमाणें
पडलें तरिही जपुनी ठेवी हृदयांतिल मूर्ति

पाचोळ्यावर कां ही सळसळ
कसली डोहावरती खळवळ
पाउल वाजे रजनीचें का येतांना जगतीं ?

स्मृति — एका जेविकाची / मरिषात्माक हृष्योचा उपगोप

नवलाख तळपती दीप विजेचे येथ
उतरलीं तारकादळें जणू नगरांत
परि स्मरते आणिक करते व्याकुल केव्हां
त्या माजघरांतिल मन्द दिव्याची वात !

रातराणी = रात्री ?

वाऱ्यावर येथिल रातराणि ही धुंद
टाकतां उसासे, चरणचाल हो मन्द
परि स्मरतो आणिक करतो व्याकुल केव्हां
त्या परसामधला एकच तो निशिगन्ध !

हेलावे भंवतीं सागर येथ अफाट
तीरावर श्रीमान् इमारतींचा थाट
परि स्मरतो आणिक करतो व्याकुल केव्हां
तो नदीकिनारा आणि भंगला घाट !

बेहोष चढे जलशांना येथिल रंग
रुणझुणतां नृपुर जीव वने निःसंग
परि स्मरतो आणिक करतो व्याकुल केव्हां
तूं आर्त मला जो ऐकविलास अभंग !

लावण्यवर्तींचा लालस येथ निवास
मदिरेत माणकापरी तरारे फेंस
परि स्मरती आणिक करती व्याकुल केव्हां
ते उदास डोळे, त्यांतिल करुण-विलास !

सामाजिक दुःखांनी भरलेल्या समाजाचे
जिण अदृश्यप्यासाठी कवीचे प्रकाशना विशाखा
झाली ह्या.

हा कांठोकांठ कटाह भरा-

[जाति : नववधु]

या त्रिभुवन उजळित प्रभाकरा,
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

रक्तध्वज पूर्व्वर चढुंद्या,
खोप्यांतिल खग नभीं उडुंद्या,
आकाशांत निखारा फुटुंद्या,
ज्वालांत जळूं द्या तम सारा,
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

स्वप्रांपरि ढग धूसर सुन्दर
किनारती कोनांतुन अम्बर,
ओतुनि अपुली आग त्यांवर
त्या स्वप्रांचा संहार करा !
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

रातकिडां सांदीत पडुंदे,
जीर्ण गडांतिल घूक रडुंदे,
गिरीगुहांतिल पशू कण्हुंदे,
कां तमा त्यांची प्रभूवरा ?
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

वेताळाचे उठोनिया गण
चितेभोंवतीं धरुन रंगण
स्मशान-भूवर करिती नर्तन,

या मुक्ति महंता, निशाचरां !
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

नभिं लागे तारांचें मोहळ,
भुलवी त्यांची क्षणिक प्रभावळ,
रात्रीचे हे आश्रित केवळ,
या मशाल त्यावर धरा जरा.
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

नको चंद्र वा नको चांदणें,
सुखमय आभासांत रहाणें,
कणाकणावर पसरून किरणें
यज्ञांत शुद्ध ही करा धरा !
हा कांठोकांठ कटाह भरा !

पुणें १९३८.

रुपयाचे २१/४२१.

११ "विक्रमनगविर" डोणा-या जुळ्याचें आणि
जुळ्या प्रतिप्रतिकेचें विजय—

आगगाडी व जमीन ✓

[छन्द : जीवनलहरी]

नको ग ! नको ग !
आक्रंदे जमीन
पायाशीं लोळत
विनवी नमून -

धांवसी मजेंत
वेगांत वरून
आणिक खालीं मी
चाललें चुरून !

छातींत पाडसी
कितिक खिंडारें
कितिक ढाळसी
वरून निखारे !

नको ग नको ग
आक्रंदे जमीन
जाळीत जाऊं तूं
बेहोष होऊन

ढगांत धुराचा
फवारा सोडून
गर्जत गाडी ती
बोलली माजून—

दुर्वळ ! अशीच
खुशाल ओरड
जगावे जगांत
कशाला भेकड !

पोलादी टांचा या
छातींत रोवून
अशीच चेंदत
धावेन ! धावेन !

चला रे चक्रानो,
फिरत गरारा
गर्जत पुकारा
आपुला दरारा !

शीळ अन् कर्कश
गर्वांत फुंकून
पोटांत जळतें
इंधन घालून

शिरली घाटांत
अफाट वेगांत
मैलांचें अन्तर
घोटांत गिळीत !

उदाम गाडीचें
ऐकून वचन
क्रोधांत इकडे
थरारे जमीन

“ दुर्वळ भेकड ! ”
त्वेषानें पुकारी
घुमले पहाड
घुमल्या कपारी !

हवेंत पेटला
सुडाचा धुमारा
कोसळे दरींत
पुलाचा डोलारा !

उठला क्षणार्ध
भयाण आक्रोश
हादरे जंगल
कांपलें आकाश !

उलटी पालटी
होऊन गाडी ती
हजार शकलें
पडलीं खालतीं !

१४/७/३८

(१३) क्रांतीचा जयजयकार

क्रांतीचा जयजयकार
क्रांतीचा जयजयकार

[अन्नत्याग करून मृत्यूच्या दारांत पाऊल टाकतांना राजबंद्यांच्या ओंठावर असलेंच गाणें स्फुरलें नसेल काय ?]

[जाति: मिश्र चंद्रकांत]

अदभ्य विश्वरथ

(१३४. सादर करावी
जाति)

गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार
अन् वज्रांचे छातीवरती ध्या झेलून प्रहार !
खळखळुं द्या या अदभ्य शृंगला हातापायांत
पोलादाची काय तमा मरणाच्या दारांत ?
सर्पानो उद्दाम, आवळा कसूनिया पाश
पिचेल मनगट परी उरांतिल अभंग आवेश
तडिताघातें कोसळेल का तारांचा संभार
कर्धीही तारांचा संभार
गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

क्रुद्ध भूक पोटांत घालुं द्या खुशाल थैमान
कुरतडुं द्या आंतडीं करुं द्या रक्ताचें पान
संहारक काली, तुज देती बळीच आव्हान
बलशाली मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान
मृत्युंजय आम्ही ! आम्हाला कसलें कारागार ?
अहो हें कसलें कारागार ?
गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

पदोपदीं पसरून निखारे आपल्याच हातीं
होउनिया बेहोष धावलों ध्येयपथावरतीं
कधिं न थांबलों विश्रांतीस्तव, पाहिलें न मागें
बांधुं न शकले प्रीतीचे वा कीर्तीचे धागे

श्रीसाद + ओझ + कल्पकली.

विशाखा

एकच तारा समोर आणिक पायतळीं अंगार
होता पायतळीं अंगार
गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

श्वासांनो, जा वायूसंगें ओलांडुन भित
अन् आईला कळवा अमुच्या हृदयांतिल खंत
सांगा वेडीं तुझीं मुलें हीं या अंधारांत
बद्ध करांनीं अखेरचा तुज करती प्रणिपात
तुझ्या मुक्तिचें एकच होतें वेड परी अनिवार
तयांना वेड परी अनिवार
गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

नाचवितां ध्वज तुझा गुंतले शृंगलेंत हात
तुझ्या यशाचे पवाड गातां गळ्यांत ये तात
चरणांचें तव पूजन केलें म्हणुनि गुन्हेगार
देतां जीवन-अर्घ्य तुला ठरलों वेडेपार
देशिल ना पण तुझ्या कुशीचा वेड्यांना आधार
आई, वेड्यांना आधार
गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

मृत्युंजय जयजयकार
मृत्युंजय जयजयकार
मृत्युंजय जयजयकार

मृत्युंजय

✓ कशास आई, भिजविसि डोळे उजळ तुझें भाल
रात्रीच्या गर्भात उद्यांचा असे उषःकाल
सरणावरती आज आमुचीं पेटतांच प्रेतें
उठतिल त्या ज्वालांतुन भावी क्रांतीचे नेते
लोहदण्ड तव पायामधले खळाखळा तुटणार
आई, खळाखळा तुटणार
✓ गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

मृत्युंजय जयजयकार

आतां कर ओंकारा, तांडव गिळावया घांस
नाचत गर्जत टाक बळींच्या गळ्यावरी फांस
रक्तमांक्स लुटण्यास गिधाडे येडं देत क्रूर
पहा मोकळे केलें आतां त्यासाठीं ऊर
शरिरांचा कर सुखेनैव या सुखेनैव संहार
मरणा, सुखेनैव संहार
गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

पुणें १२-७-३९

१३ एप्रिल १९३९ - उत्तरक
अभूतस्वर - सुकृतिंदिरासोतासं.

जालियनवाला बाग

उपरोध. / जित व जेतें यातील
वेर भाव.

[जाति: चंद्रकांत]

उपरोध. रक्ताचे नच ओघळ सुकले अजुनि करुसावरचे
विरले ना ध्वनि तुझ्या प्रेषिता, अजुनी शब्दांचे
मंगल तव गीतांचा होतो मंदिरांत घोष-
“ प्रेम, शांति अन् क्षमा यांमधें वसतो परमेश ! ”

आणि आज हे-तुझ्या पताका ज्यांच्या हातांत
निःशस्त्रांच्या रक्तामांक्सामधें नाहतात !
मर्दांच्या बंदुका उडाल्या मुलाबायकांत !
जगजेत्यांच्या पराक्रमाची स्फूर्तिप्रद रीत !

पाचोळ्यापरि पडली पाहुन प्रेतांची रास
नयन झांकले असशिल देवा, तूं अपुले खास;
असेल ही वा सैतानाची प्रभूवरी मात
एक जखम अन् नवीन येशू, तुझ्या काळजांत !

मासिक १९३६

(१५) जा जरा पूर्वकडे

उपरोध.

(चीन-जपानी युद्धांत चाललेले राक्षसी
अत्याचार या कवितेंत अभिप्रेत आहेत.)

[गझल: भ्रांत]

जा जरा पूर्वकडे !

वाळवण्टीं कोरतां कां एक श्वानाचें मढें ?
जा गिधाडांनो, पुढें
जेथ युद्धाची धुमाळी गंज प्रेतांचा पडे,
जा जरा पूर्वकडे !

आणि रक्ताच्या नद्या हो वाहती धारोष्णशा
भागवा तेथें तृषा,
ढींग साराया शवांचा तेथ लागे फावडें,
जा जरा पूर्वकडे !

गात गीतें जाउं द्या हो थोर तांडा आपुला,
देव आहे तोषला,
वर्षतां त्याचा दयाब्धी राहतां कां कोरडे ?
जा जरा पूर्वकडे !

विशाखा < त्रिकुस तेथ देखा आग वेगानें विमानें वर्षतीं,
विजय. थोर शाखांची गती उपरोध.
धूळ आणि अग्नि यांच्या दौलती चोंहीकडे !
जा जरा पूर्वकडे !

खड्ग लावूनी उराला बायकांना वेढती,
आणि दारीं ओढती, शूल शस्त्रां
भोगती बाजार-हाटीं मांन्स आणि कातडें !
जा जरा पूर्वकडे !

आर्त धावा आइचा ऐकून धावें अर्भक
ना जुमानी बंदुक
आणि लोंबें संगिनीला छान छोटें आंतडें !
जा जरा पूर्वकडे !

हा दयेनें ईश्वराच्या काळ आहे चालता,
व्यर्थ येथें रावतां,
व्यर्थ तेथें शोणिताचे वाहुनी जाती सडे !
जा जरा पूर्वकडे !

आणि येताना पवाडे संस्कृतीचे गा जरा,
डोलुं द्या सारी धरा,
भेषमालेंतून आम्हा शांततेचे द्या धडे !
जा जरा पूर्वकडे !

तरीही केधवां-

मोडके, केधवां व केधवां २१८५.
३१

[छंद : जीवनलहरी]

दोघांत आजला
अफाट अन्तर
जुळून पाकळ्या
उडाल्या नंतर—

जीवनावाचून
जळला अंकुर
प्रभ्रहि राहिला
राहिलें उत्तर !

जीवन हा संग्राम
ही जगवि.

संग्रामीं आजला
शोधतो जीवित
उरींचे ओघळ
दाबून उरांत—

उठती भोंवती
धुळीचे पर्वत
अखण्ड फिरते
वरून कर्वत !

वादळी रणांत
करणे कोटून
नाजूक भावांचें
लालनपालन—

तरीही केधवां
पडतां पथारी
थडगीं दुभंग
होतात अन्तरीं—

आठवे तुझ्या तें
प्रीतीचें मोहळ
आणि हो विछाना
आगीचा ओहळ !

१२-५-३७

मूर्ति-भंजक

[छंद : जीवनलहरी]

जगाचा गल्बला
जगांत सोडून
प्रेमाची मृणाल-
बंधनें तोडून-

होता तो भ्रमिष्ट
भ्रमत एकला
नादांत अगम्य
टाकीत पावलां !

वर्तलें नवल
डोंगर-कपारीं
गवसे प्रतिमा
संगमरवरी !

हर्षाचा उन्माद
आला त्या वेड्याला
घेऊन मूर्ति ती
बेहोष चालला,

आढळे पुढती
पहाड उभार
वेड्याच्या मनांत
कांहीं ये विचार.

थांबवी आपुला
निरर्थ प्रवास,
दिवसामागून
उलटे दिवस-

आणिक अखेरीं
राबून अखण्ड
वेड्यानें खोदलें
मंदिर प्रचण्ड !

चढवी कळस
घडवी आसन,
जाहली मंदिरीं
मूर्त ती स्थापन !

नंतर सुरू हो
वेड्याचें पूजन !
घुमतें कड्यांत
नर्तन गायन !

रानं अन् भोंतीचें
स्फुंदतें सकाळीं
ठेवी हा वेलींना
ना फुल, ना कळी !

विचारी आश्चर्ये
तृणाला ओहळ
कोण हा हिरावी
रोजला ओंजळ ?

परन्तु मूर्त ती
बोलेना, हलेना,
वेड्याचें कौतुक
काहीही करीना !

सरलें गायन
सरलें नर्तन
चाललें अखेरीं
भीषण क्रंदन !

पडून तिच्या त्या
सुन्दर पायाशी
ओरडे रडे तो
उपाशी तापाशी !

खुळाच ! कळे न
पाषाणापासून
अपेक्षा कशाची
उपेक्षेवाचून !

वैतागे, संतापे,
अखेरीं क्रोधानें
मूर्तीच्या ठिकऱ्या
केल्या त्या भक्तांनं !

रित्या त्या मंदिरीं
आतां तो दाराशीं
बसतो शोधत
कांहींसैं आकाशीं.

वाटेचे प्रवासी
मंदिरीं येतात
आणिक शिल्पाची
थोरवी गातात.

पाहून परन्तु
मोकळ्या गाभारा
पाषाणखंडांचा
आंतला पसारा-

त्वेषानें बोलती
जातांना रसिक
असेल चांडाळ
हा मूर्तिभंजक !

(१८) कोलंबसाचें गर्वगीत

(शतिका) रूपकाचे सामर्थ्य.

प्रकाशपूर्ण - - - -

[जाति : माधवकरणी]

हजार जिह्वा तुझ्या गर्जु दे प्रतिध्वनीनें त्या
समुद्रा, डळमळुं दे तारे !

विराट वादळ हेलकातुं दे पर्वत पाण्याचे
ढळुं दे दिशाकोन सारे !

ताम्रसुरा प्राशून मातुं दे दैत्य नभामधले
दडूं द्या पाताळीं सविता
आणि तयांची ही अधिराणी दुभंग धरणीला
कराया पाजळुं दे पलिता !

कीं स्वर्गातून कोसळलेला, सूड-समाधान
मिळाल्या प्रमत्त सैतान
जमवुनि मेळा वेताळांचा या दर्यावरती
करी हें तांडव थैमान !

पदच्युता, तव भीषण नर्तन असेंच चालूं दे
फुटूं दे नभ माथ्यावरती
आणि तुटूं दे अखण्ड उल्का वर्षावत अग्नी
नाविकां ना भय वा भीती !

६२५००००००
मासिका २२१ -
१९२५-२६

सहकाऱ्यांनो, कां ही खन्ती जन्म खलाशांचा
झुंजण्या अखण्ड संग्राम
नक्षत्रापरि असीम नीलामधे संचरावें
दिशांचें आम्हाला धाम !

काय सागरीं तारुं लोटलें परताया मागे
असे का हा अपुला बाणा
त्याहुन घेऊं जळीं समाधी सुखें, कशासाठीं
जपावें पराभूत प्राणा !

कोट्यवधी जगतांत जिवाणू जगती अन् मरती
जशीं तीं गवताचीं पातीं,
नाविक आम्ही परन्तु फिरतो सात नभाखालीं
निर्मितों नव क्षितिजें पुढती !

मार्ग अमुचा रोधूं शकती ना धन, ना दारा
घराची वा वितभर कारा !
मानवतेचें निशाण मिरवूं महासागरांत
जिकुनी खंड खंड सारा !

चला उभारा शुभ्र शिडें तीं गर्वांनं वरती
कथा या खुळ्या सागराला
“अनंत अमुची ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा
किनारा तुला पामराला !”

मासिक १९३६

— सरदार ध्येयवादास मानवंदना.

— ओजस्वी.

करि मुक्त विहंगम हा रमणी !

रहावया मज प्रिये, मनोहर

कनकाचा घडविलास पंजर

छतास बिलगे मोल्यांचा सर

या सलत शृंखला तरि चरणीं

करि मुक्त विहंगम हा रमणी !

तुझ्या कराचा विळखा पडतां

तव वक्षाच्या उबेंत दडतां

गमे जिण्याची क्षण सार्थकता

परि अंतरिं करि आक्रोश कुणी

करि मुक्त विहंगम हा रमणी !

नकोस पसरूं मोहक बाहू

मृदुल बंध हे कुठवर साहू

नभ-नाविक मी कुठवर राहू

या आकुंचित जगिं गुदमरुनी

करि मुक्त विहंगम हा रमणी !

जावें गगनीं आणिक गावें

मेघांच्या जलधीत नहावें

हिरव्या तरुराजीत रहावें

ही आस सदा अंतःकरणीं

करि मुक्त विहंगम हा रमणी !

दूर देशीं राहिलेलें दीन त्याचें झोपडें !

बापुडा अन् आज येथें पायवाटेला पडे !

शोधण्याला भाकरीचा घांस आला योजनें
आणि अन्तीं मृत्युच्या घांसांत वेडा सांपडे !

लाज झाकाया कटीला लावलेलीं लत्करें

अन् धुळीनें माखलेलें तापलेलें कातडें !

आर्त डोळ्यांतून सारीं आटलेलीं आंसवें

आंत दावाघोच पेटे ओढ घेई आंतडें !

झांकल्या डोळ्यास होती भास दोहीं लेकरें
हात घालोनी गळ्याला ओढती खोप्याकडे-नादला झंकार कानीं कंकणांचा कोठुनी
काळजाला तो ध्वनी भिंगापरी पाडी तडे !भोंवतीचे उंच वाडे करुरतेनें हांसती
मत्त शेजारून कोठें आगगाडी ओरडे !आणि चक्रे चाललीं तीं-हो महालीं गल्बला
चाललाही प्राण याचा पापणी खालीं पडे !थांबल्या त्या हालचाली, थांबलें काळीज हो
आणि माशांचा थवा मुद्रेवरोनी बागडे !

ना भुकेचा यापुढें आक्रोश पोटीं चालणें
याचनेचे दीन डोळे बंद झाले यापुढें !

यापुढें ना स्वाभिमाना लागणें आतां चुडा
अन्तराला आसुडाचे घाव मारीं जोखवें !

मानवांच्या संस्कृतीची काय लागे ही ध्वजा
तीस कोटी दैवतांच्या कीं दयेचें हें मढें ?

मूक झालेल्या मुखानें गर्जतें का प्रेत हें
घालिती हे बंद डोळे का निखाऱ्याचे सडे ?

अन् अजूनी हांसती उन्मत्त हो प्रासाद ते
वेग-वेड्या वाहनांचा घोष ये चोंहीकडे !

भेकडांनो, या इथें ही साधण्याला पर्वणी
पेटवा येथें मशाली अन् झड्डें या चौघडे !

मुंबई १९३७

लिलांव

आउवळ-शाही सभाजसूनने स्तीक
एक करून दृश्य.

[जाति : दिंडी]

उभा दारीं कर लावुनी कपाळा
दीन शेतकरी दाबुनी उमाळा,
दूत दाराशीं पुकारी लिलांव,
शब्द कसले ते-घणाचेच घाव !

पोसलेले प्राशून रक्त दाणे
उडुनि जाती क्षणि पाखरांप्रमाणें,
निघत मागुनि बाजलें आणि थाळी,
गाडग्यांची ये अखेरीस पाळी !

वस्तुवस्तूवर घालुनिया धाड
करित घटकेंतच झोंपडें उजाड !
स्तब्ध बाजूला बसे घरधनीण
लाल डोळ्यांतिल आटलें उधाण;

भुकें अर्भक अन् कवळुनी उरास
पदर टाकुनि त्या घेई पाजण्यास.
ऊर उघडें तें तिचें न्याहळोनी
थोर थैलींतिल वाजवीत नाणीं-

✓ " आणि ही रे ! " पुसतसे सावकार,
✓ उडे हास्याचा चहुंकडे विखार !

(22) पृथ्वीचें प्रेमगीत

शास्त्रीय शास्त्रांच्या मारक
होत नाही.शास्त्रीय दृष्ट्या पृथ्वी ही सूर्यकन्या ती लोभ्या [वृत्त : सुमंदारमाला]
कसेत फिरते ते तिच्या शब्दांचे वर !

युगामागुनी चाललीं रे युगें ही
करावी किती भास्करा वंचना
किती काळ कक्षेंत धावूं तुझ्या मी
कितीदां करूं प्रीतिची याचना !

नव्हाळींतले ना उमाळे, उसासे
न ती आग अंगांत आतां उरे
विझुनी अतां यौवनाच्या मशाली
उरीं राहिले काजळी कोपरे !

अंतरातील तळीला
जागणारा अंगार आठवतो.

परी अन्तरां प्रीतिची ज्योत जागे
अविश्रांत राहील अन् जागती;
न जाणें, न नेणें कुठें चाललें मी
कळे तूं पुढें आणि मी मागुती !

दिमाखांत तारे नटोनी थटोनी
शिरीं टाकिती दिव्य उल्का-फुलें
परंतू तुझ्या मूर्तिवाचून देवा,
मला वाटते विश्व अंधारलें !

तुवां सांडलेले कुठें अंतराळांत
वेंचुनिया दिव्य तेजःकण
मला मोहवाया बघे हा सुधांशू
तपाचार स्वीकारुनी दारुण.

पिसारा प्रभेचा उभारून दारीं
पहांतें उभा शुक्र हा प्रेमळ
करी याचना प्रीतिची लाजुनी लाल—
होऊनिया लाजरा मंगळ.

निराशेंत संन्यस्त होऊन बैसे
ऋषींच्या कुळीं उत्तरेला ध्रुव
पिसाटापरी केस पिंजारुनी हा
करी धूमकेतू कधीं आर्जव !

परी भव्य तें तेज पाहून पूजून
घेऊं गळ्याशीं कसे काजवे !
नको क्षुद्र शृंगार तो दुर्बळांचा
तुझी दूरता त्याहुनी साहवे !

दिवाळी युगात आद
होत असे होत.

तळीं जागणारा निखारा उफाळून
येतो कधीं आठवानें वर
शहारून येतें कधीं अंग, तूझ्या—
स्मृतीनें उले अन् सलें अन्तर !

गमे कीं तुझ्या रुद्र रूपांत जावें
मिळोनी गळां घालुनीया गळा
तुझ्या लाल ओंठांतली आग प्यावी
मिठीनें तुझ्या तीव्र व्हाव्या कळा !

केवळ आयुष्याकडे
तुम्ही आहे ? किंवा
पुनर्जन्म आहे ?

अमर्याद मित्रा, तुझी थोरवी अन्
मला ज्ञात मी एक धूर्लकण
अलंकारण्याला परी पाय तूझे
धुळीचेंच आहे मला भूषण !

[जाति : भूपति]

घणघणतीं चक्रे प्रचंड आक्रोशांत
फिरतात पिसाटापरी धुंद वेगांत !

अणुअणूस आलें उधाण वातावरणीं
जणुं विराट् स्थंडिल फुलवी वादळवात !

तो गुलाम होता उभा अधोमुख तेथें
शूलासम कार्नीं सले उग्र संगीत !

आक्रंदत कालिज विदीर्ण वक्षाखालीं
फुटलेल्या पणतित जळे कोरडी ज्योत.

ओंठावर होती मुकी समाधी एक
पोटांत जिच्या विच्छिन्न मनाचें प्रेत !

बेहोष घोष तो ऐकुनिया चक्रांचा
क्षण मनास आली मादकता विकलान्त.

हिमगिरीप्रमाणें विरघळलें जग भंवतीं
अन् जागी झाली माणुसकी हृदयांत !

क्षणिं दुभंग झाल्या हृदयांतील समाधी
पांगळीं पिशाचें उठलीं नाचत गात !

वर पुन्हा पहातां उरीं कसेसें होई
डोळ्यांचे खन्दक-जमे निखारा त्यांत !

आकुंचित होई आवेगांत ललाट
थरथरुनी किंचित हलला उजवा हात !

पाहिलें सभोर्ती फोडुनि अन् किंकाळी
चक्रांत घातलें मनगट आवेशांत !

कक्षेंत रवीच्या तुटून ये ग्रहखण्ड
ओढला जाउनी तसा फिरे चक्रांत !

तनु दुभंग झाली आणि थांबलें चाक
घंटाध्वनि घुमला गंभीर अवकाशांत ! ✓

पुणे १९३८

विशाखा

सहानुभूति

गहिनालाच गरीब व्यक्तीनी कपड-
त्याच्या माणुसकीनी गहिबर.
वास्तवाचे विदारक चित्रण.

४८

[जाति : दिंडी]

उभे भंवती प्रासाद गगनभेदी
पथीं लोकांची होय दाट गर्दी
प्रभा दीपांची फुले अन्तराळीं
दौलतीची नित चालते दिवाळी !
कोपऱ्यासी गुणगुणत अन् अभंग
उभा केव्हांचा एक तो अपंग
भोंवतींचा अंधार जो निमाला
हृदयिं त्याच्या जणु जात आश्रयाला !

जीभ झालेली ओरडून शोष
चार दिवसांचा त्यांतही उपास
नयन थिजले थरथरत हातपाय
रूप दैन्याचें उभें मूर्त काय ?

कीव यावी पण त्याची कुणाला
जात उपहासुनि पसरल्या कराला
तोंच येई कुणि परतुनी मजूर
बघुनि दीना त्या उधाणून ऊर,

म्हणे, राहिन दिन एक मी उपाशीं
परी लाभूं दे दोन घांस यासी
खिसा ओतुनि त्या भुक्यां ओंजळींत
चालुं लागे तो दीनबंधु वाट !

—आणि धनिकांचीं वाहनें पथांत
जात होती तीं आपुल्या मदांत !

४९

सात

नेसरीच्या लढाईत प्रतापराव महा लोकांसह
वरलोळलागार पुढे पडला व त्यात त्याच्या हत्येचा
इतिहासातील एक सुवर्णपान.
श्रीकाशीपूजन वृत्तीने रचिले - श्रीकाशी वृत्ती
Times Extra ed.
Page 193-4

विशाखा

[शिवाजीचा सेनापती प्रतापराव गुजर याचा एके ठिकाणी पराभव
होऊन तो पळाला. शिवाजीला ही वार्ता समजतांच रागाच्या भरांत त्याने
सेनापतीला एक निर्भत्सनात्मक पत्र लिहिलें. तें वाचून आलेल्या उद्-
वेगाच्या आवेशांत प्रतापरावानें सात सरदारांसह थेट शत्रूच्या छावणींत
प्रवेश केला. या वेड्या प्रयत्नामध्ये ते सातही वीर प्राणांस मुकले. कवितेची
सुरुवात शिवाजीच्या पत्रापासून आहे.]

वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

“ श्रुति धन्य जाहल्या शत्रुनि आपुली वार्ता
रण सोडुनि सेनासागर अमुचे पळतां
अबलाहि घरोघर खऱ्या लाजतिल आतां !
भर दिवसां आम्हां दिसूं लागली रात ”
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

तें कठोर अक्षर एक एक त्यांतील
जाळीत चाललें कणखर ताठर दील
“ माघारीं वळणें नाहिं मराठी शील
विसरलां महाशय काय लावितां जात ? ”
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

वर भिंबई चढली दांत दाबती ओंठ
छातीवर तुटली पटबंदाची गांठ
डोळ्यांत उठें काहूर ओलवे कांठ
म्यानांतुन उसळे तरवारीची पात
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

“ जरि काल दाविली प्रभु, गनिमांना पाठ
जरि काल विसरलों जरा मराठी जात
हा असा धांवतों आज अरी-शिविरांत
तव मानकरी हा घेउनि शीर करांत ”
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

ते फिरतां बाजुस डोळे किंचित ओले
सरदार सहा सरसावुनि उठले शेले
रिकिबींत टाकले पाय, झेलले भाले
दग जात धुळीचे दूर क्षणीं क्षितिजांत
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

आश्चर्यमुग्ध टाकून मागुती सेना
अपमान बुजविण्या सात अर्पुनी माना
छावणींत शिरले थेट, भेट गनिमांना
कोसळल्या उल्का जळत सात दयांत
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

खालून आग, वर आग, आग बाजूंनीं,
समशेर उसळली सहस्र करूर, इमानी,
गर्दीत लोपले सात जीव ते मानी
खग सात जळाले अभिमानी वणव्यांत
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

दगडांवर दिसतिल अजुनि तेथल्या टांचा
ओढ्यांत तरंगे अजुनि रंग रक्ताचा
क्षितिजावर उठतो अजुनि मेघ मातीचा
अद्याप विराणी कुणि वाऱ्यावर गात
वेडांत मराठे वीर दौडले सात !

कल्पकतेचा विलक्षण/रसकाचे सादर अर्थ.
* दक्षिणच्या मंगळपुत्रीचे सहस्रयुतेने काढलेले चित्र.
* discuss.
(रत्नदेकर)

[छंद : परिलीना]

कोठें हो जीवन ? जीव हो आर्त !
आग ही असह्य बाहेर आंत !
कोठें ना सहानुभूति
कोठें ना स्नेह ना प्रीति
कोठेंहि संगत सोबत नसे
अेकान्त काळिज पिंजत बसे !

वाहतो नेहमीं उनाड वारा
व्यापवी धुळीनें प्रदेश सारा
ओततो रवि तो आग
कठोर रात्रीचा राग
कठोर कधीं त्या पाऊसधारा
कापीत कापीत जातात उरा !

वाटतें वुलबुल कोयळ यावे
मंजुळ संगीत तयांनीं गावें
जीवन-जाणीव सारी
विरावी घटकाभरी
येऊन कधीं तें घुबड मात्र
भीषण भासवी अधिक रात्र !

वसंत येतांच उल्हास वाटे
फुलेल वेल का अेखादी कोठें

पाहीन फुलांच्या हारी
वेडीच आशा ही परी
येतात जातात वसंत किती
राहते भूमि ही तशीच रिती !

ऐकित अहो ओहो.

आहे का खरेंच नंदनवन
फुलांचें रान अन् खगांचें गान
निर्मळ जलाचा झरा
सुगंधी शीतल वारा
शल्य हें अधिक वा खुपण्याला
केलेली कोणी ही कल्पना-लीला ?

कोठें ना जिवास मायेची ओढ
नाहीं वा मुळीहि ध्येयाची जोड
सार्थता जीविता नाही
भकास दिशा या दाही
कशास आयुष्य देवा, इतुकें
शतकामागून जातीं शतकें !

अकल्पितानिर्वाण की.

नाशिक १९३५

ऋण—

[सुनीत-पृथ्वी]

पर्दी जळत वालुका वर उधाणलेली हवा
जळास्तव सभोंवतीं पळतसे मृगांचा थवा
पथीं विकलता यदा श्रमुनि येतसे पावलां
तुम्हीच कवि हो, दिला मधुरसा विसावा मला !

अहो उफळला असे भंवति हा महासागर
धुमालुनि मदान्ध या उसळतात लाटा वर,
अशा अदय वादळीं गवसतां किती तारवें
प्रकाश तुमचा पुढें बघुनि हर्षती नाखवे !

असाल जळलां तुम्ही उजळ ज्योति या लावतां
असाल कढलां असे, प्रखर ताप हा साहतां;
उरांत जखमांतली रुधिर-वाहिनी रोधुनी
असेल तुम्ही ओतली स्वर-घटांत संजीवनी !

नकोत नसलीं जरी प्रकट स्मारकांचीं दळे
असंख्य हृदयीं उभीं असत आपुलीं देवळे !

नाशिक १९३६

उमर खैयाम

[शार्दूल-विक्रीडित]

पुष्पांची पसरीत रास अपुल्या पाऊलवाटेवरी
सहाद्रीमधल्या दऱ्या कवण हा पांथस्थ हो आक्रमी ?
न्यारी वेष-तऱ्हा, झगा झुळझुळे पायावरी रेशमी
मुद्रा शांत उदास, केश रुळती किंचित् हिमानी शिरीं.

सोन्याची सुरई करांत, उसळे त्यांतूनिया बारुणी
फेसांतील छटा पहा, वितळलीं रत्नें जणूं आरुणी !
आहे वृद्ध कवी परी सहचरी रंगेल ये संगतीं
वस्त्रांतून जिच्या फुले नवतिची उन्मादशाली रती !

देखा, चाहुल लागतां फुलतसे वाटेंतला ताटवा
त्यासी बाहुनि जादुगार जगता संदेश सांगे नवा-
वृक्षाखालिल सावलींत सखिच्या संगें सुराग्राशन
गाणें गात रसाळसें मग मरुभूमीवरी नंदन !

केला कुंभ कुणी कुठें वसतसे कुंभार तो हुन्नरी ?
राहे तो मशिदींत वा रमतसे या उंचशा मंदिरीं !
आहे निर्गुण का ? कशास श्रमसी या अक्षरांच्या रणीं !
आमंत्री पसरून बाहु इकडे ही ' द्राक्षकन्या ' गुणी !

नाशिक १९३४

विजयोन्माद

मी जिकलों ! मी जिकलों !

ओतीत या विष सर्प हो
जहरी भरा जगिं दर्प हो
गिळण्या हलाहल शंकरा-
परि शक्त मी अजिं जाहलों
मी जिकलों ! मी जिकलों !

शरवृष्टि वक्षीं होउं या
उल्का नभांतुन वर्षुं या
दावानलीं दडुं या दिशा
निःशंक त्यांतुन चाललों
मी जिकलों ! मी जिकलों !

कर वादळा, वर तांडव
शिरिं घाल विद्युत-मांडव
उरिं शैल वा, सायुज्यता-
वज्रामधें मी पावलों
मी जिकलों ! मी जिकलों !

तेजार्णवीं नव पोहलों
आकाश व्यापुनि राहिलों
आतां तमा कसली तरी
संजीवनीमधिं नाहलों
मी जिकलों ! मी जिकलों !

नाशिक १९३६

शेवटचें पान

विरही स्त्रीची मंगोलाशा.

[जाति : कोकिला]

आवर पद हे मत्त प्रवासी, - ^{जेथे पाय दही}
 पहा जरा परतून प्रवासी, पहा जरा परतून ^{पुढे जरा शाही.}

घेत सुगंधाचा मागोसा
 अलीपरी आलास विलासा
 आणि फुलोरा लुटून जासी नव वेलीवरतून
 प्रवासी पहा जरा परतून

कलेकलेनें चान्द खरोनी
 आवस आली माझ्या गगनीं
 तोंच उदेले दोन सुधाकर सुन्दर नयनांतून
 प्रवासी पहा जरा परतून

आणि चान्दणें सवें घेउनी
 दुणावुनी तम जासी निघुनी
 कशी साहुं रे धुन्द रात ही बाहेरून आंतून
 प्रवासी पहा जरा परतून

क्षणभर येउन क्षणभर राहुन
 क्षणभर हांसुन क्षणभर पाहुन
 क्षणांत जासी चार युगांचा घाव उरीं घालून
 प्रवासी पहा जरा परतून

वाळवण्टि तूं एक पदाती
 ना कुणि सोबत ना साझाती
 पायतळीं पेटेल आग उद्दाम शिरावर ऊन
 प्रवासी, पहा जरा परतून

परत पाखरा, खन्त कशाला
 घालिन तनुची तुला दुशाला
 उन्नत माझें ऊर उशाला घोष तुझा ज्यांतून
 प्रवासी, पहा जरा परतून

जाणारच का-सुखांत जा तर
 बाग मोहरो तव वाटेवर
 माग घेत तव चंद्र पुनेचा येवो गगनांतून
 प्रवासी, पहा जरा परतून

शेवटलें जा पान मिटूं दे
 सुखेनैव यापुढें तुटूं दे—
 हृदयाचें रेशीम पदीं तव बसलेलें गुंतून
 प्रवासी, पहा जरा परतून

पुणे १९३८

उषःकाल

[जाति : माधवकरणी]

झाला उषःकाल राणी !

हिमबिंदू बिलगुनी फुलांना पानांना बसती
हलती हल्लु वाऱ्यावरती
जोजवती जणुं नवथर बाला हीं बाळें चिमणीं
झाला उषःकाल राणी !

निळवन्तीच्या फुल्लं लागल्या कळ्या कुंपणावरी
येउनि रात्रीच्या प्रहरीं
परत जायचें विसरुनि गेल्या वनदेवी कोणी
झाला उषःकाल राणी !

माणिकमोत्यांची पायाशीं घालुनि बरसात
बसे संन्यस्त पारिजात
बाहुं लागला सुगंध वारा तो वातावरणीं
झाला उषःकाल राणी !

वनराईतुनि उठूं लागलीं करीत किलबिल तीं
पाखरें, अन् गगनीं जातीं
सोन्याच्या दर्यात गलबतें जणुं गोजिरवाणीं
झाला उषःकाल राणी !

इन्द्रनील ओटीत घेउनी शिंपित भंवतालीं
आली निर्झरिणी, आली

खळाळतें खडकावर हंसापरी शुभ्र पाणी
झाला उषःकाल राणी !

किनारती कनकाच्या धारा उदयगिरीवरती
जगावर अभिनव ये कांती
समूर्त झाली महाकवींची काय दिव्य वाणी
झाला उषःकाल राणी !

स्वप्नांचा वा खजिना घेउनि लगवगिनें रात्र
गेली, चुकोनिया मात्र
उषास्वप्न हें उरलें मार्गें-तुजसाठीं रमणी
झाला उषःकाल राणी !

नाशिक १९३७

तूं उंच गडीं राहसि-

[गझल: भिल्लीण]

तूं उंच गडीं राहसि मे राजकुमारी,
 रानांत फिरे गाळित मी घाम दुपारीं !
 प्रीतीस तुझ्या पात्र न हा दीन दरिद्री
 शब्दास्तव सम्राट तुझ्या तिष्ठति दारीं !
 आकाशिं भिडे ती तव गर्वाढ्य हवेली
 कङ्काल कुटी केवळ-ही दौलत सारी !
 सुग्रास तुझें भोजन पात्रांत रुपेरी
 कष्टार्जित थार्लित इथें मात्र जवारी !
 विश्रान्ति तुला मंचकिं देतात दुशाला
 बाहूच उशाला मज भूमीच पथारी !
 वाळूरणिं ओढीत असे जीवन-रिक्षा
 पुष्पाकुल भूर्मीत तुझा मार्ग किशोरी !
 काव्यांतिल कोमेजुन जाईल फुलोरा
 अन् कण्टक येतील करीं मात्र विखारी !
 स्वप्रांसह जाईल सखे, रात्र सरोनी
 येतां रवि माध्यावर संपेल उभारी !
 तूं हंस निवासास तुझ्या योग्य हिमाद्री
 साहेल कसें जीवित या रूक्ष पठारीं !

प्रीतीविण

प्रीतीचे शोषण कोणते.

[गझल: भिल्लीण]

प्रीतीविण प्रासाद गमे शून्य जिवाला
 येईल चितेचीच कळा इंद्रमहाला !
 प्रीतीविण पुष्पांतिल लोपेल सुगंध
 प्रीतीविण ज्योत्स्नेत पहा दाहक ज्वाला !
 ✓ प्रीतीस नको तखत नको ताजमहाल
 प्रीतीस हवी प्रीति, वृथा खन्त कशाला ?
 प्रीतींत फुलें जीवन, प्रीतींत सुखाशा,
 प्रीतीविण दावानल ग्रासेल भवाला !
 प्रीतीसह मागावर येईल वसन्त
 प्रीतीविण अन् जीवन शोपेल उन्हाळा !
 वक्षावर विश्रान्त तुझ्या होइल माथा
 बाहूंत तुझ्या रक्षक लाभेल दुशाला !
 हातांत सख्या, घालुनिया हात प्रवासा
 ये संगति, प्रीतीवर ठेवून हवाला, !

नदीकिनारीं--

[जाति : चंद्रकांत]

नदीकिनारीं लवून पिंपळ बघतो पाण्यांत
 अन् पर्णाची जलराणीवर उधळी बरसात !
 लतालतांवर खोलुनि बसलीं फुलें अन्तरङ्ग
 लुटण्या ते मधुकोश रुंजती भंवताली भृंग !
 कडेकपारीवरुनी दौडत निर्झर हा आला
 कुजबुज कांहीं करीत बिलगे नदिच्या हृदयाला.
 आकाशांतुन घनश्याम आळवती धरणीला
 आणि सखीच्या गळां घालती मोलांची माला !
 कणाकणांतुन ध्या कानोसा, अवच्या सृष्टींत
 ऐकूं येइल सुखमय मंगल प्रेमाचें गीत !
 ग्रहताऱ्यांचें रासनृत्य हो गगनीं दिनरात
 पक्षापरि सृष्टीच दडे प्रेमाच्या घरट्यांत !
 विसरुन वैकुंठांतिल यास्तव आसन श्रीमन्त
 हृदयाहृदयामधून राहूं लागे भगवन्त !

नाशिक १९३५

पाचोळा

मिनाचे सातक.

[जाति : दिंडी]

आडवाटेला दूर एक माळ
 तरु त्यावरती एकला विशाळ
 आणि त्याच्या बिलगूनिया पदास
 जीर्ण पाचोळा पडे तो उदास.

उषा येवो शिंपीत जीवनासी
 निशा काळोखीं दडवुं या जगासी
 सूर्य गगनांतुनि ओतुं या निखारा
 मूक सारें हें साहतो विचारा !

तरुवरचीं हंसतात त्यास पानें
 हंसे मुठभर तें गवतही मजेनें
 वाटसरु वा तुडवीत त्यास जात
 परी पाचोळा दिसे नित्य शान्त !

आणि अंतीं दिन एक त्या वनांत
 येइ धांवत चौफेर क्षुब्ध वात
 दिसे पाचोळा, घेरुनीं तयातें
 नेइ उडवुनि त्या दूर दूर कोठें !

आणि जागा हो मोकळी तळाशीं
 पुन्हा पडण्या बरतून पर्णराशी !

नाशिक १६२३४

बंदी

[जाति : दिंडी]

तोरणाच्या रमणीय चौकटीला
धरुनि राघू पंजरीं ठेविलेला
पडे पुढती फळ रत्न-पुंज लाल
आर्त डोळे पण धुंडतात नील !

तोंच नीलांतुनि कुणी जातभाई
पिंजऱ्यांशीं झापून हळू येई
भाव डोळ्यांतुन दाटले भरारा !
आणि कैदी विसरून जाय कारा !

चोंच लावुनि चोंचीस क्षण बसावें
नयन नयनाला क्षणभरीं मिळवे
भावनिर्भर कुजवूज करुनि कांहीं
अन्तरींची ते दाविती व्यथाही

मालकाची चाहूल तोंच लागे
जातभाई उडुनिया जात वेगें
आणि बंदी-खग क्षुब्ध होत भारी
मारि धडका धडधडा बंद दारी !

शान्त झाला अन् शेवटीं शिणोनी
जाय भरुनी पण पिंजस पिसांनीं !

आव्हान

शेवतेचे आव्हान जिद्दीचा जावना.
जमाश पूजन -

[जाति : भूपालि]

बलवन्ता, आव्हान
बळीचें बलवन्ता, आव्हान
असेंच चालूं दे चहुंकडुनी अखण्ड शरसंधान !

रक्तानें न्हाली
तनू ही रक्तानें न्हाली
आणि चाळणी जरी छातिची पिंजुनिया झाली-

काळजांत उठती
कळा जरि काळजांत उठती
बळी गिळया घारगिधाडें घोटाळत वरती !

✓ लवहि न आशंका ध्येयवद्दी व्यक्तीची
परन्तू लवहि न आशंका सुंजार गुंति.
समर पुकारित राहिल नित हा रणशाली डंका !

बुरुजावरति निशाण
उभें हें बुरुजावरति निशाण
किरीट उज्ज्वल चढो शिरावर वा होवो शिरकाण !

वायरन

[सुनीत : शार्दूलविक्रीडित]

वेगें आदळती प्रमत्त गिरिशा लाटा किनाऱ्यावरी
पाषाणीं फुटती पिसूनि कणिका लक्षावधी अम्बरीं
आणी झिंगुनि धावती पुनरपी झुंजावया मागुनी
भासे वादळ भव्य उग्र असलें त्या गर्व-गीतांतुनी !

अभ्रांच्या शकलांमधून तळपे, भासे जसा भास्कर
शब्दांआडुनही त्वदंतर दिसें उन्मत्त अन् चंचल !
केव्हां बद्ध सुपर्ण पंख उधळी तोडावया अर्गल
केव्हां नाजुक पाकळ्यांत अडके बागेंतला तस्कर !

काळाच्या कवि, वालुकेवारि तुवां जीं रोवलीं पाउलें
नाहीं दर्शविण्यास शक्त पथ तीं-आणि नसो तीं तरी
आहे आग जगांतली जरि नसे संगीत स्वर्गातलें
तत्त्वांचा बडिवार नाहिं अथवा ना गूढशी माधुरी.

जेथें स्थण्डिल मानसीं धगधगे विच्छिन्न मूर्तीपुढें
तेथें शिपिल शारदा तव परी शीतोदकाचे सडे !

नाशिक १९३६

प्रतीक्षा

[जाति : केशवकरणी]

तीर मारला तुम्हिच नेमका मुक्त पांखरावरी
जात तें असतांना अंबरीं

हतबल होउन आणि बापडें पडतां पायावरी
निष्ठुरा, कसें जाहलां दुरी ?

दूर जाहलां कसें म्हणूं पण असतां मूर्ती तरी
सदा या हृदयाच्या मंदिरीं

कुठें जिवलगा, शिकलां असली कठोर जादूगिरी
जुलुम कां असला अबलेवरी !

ओतून चंद्रिका आग लावली अशी
दरनिशीं भिजे ही अश्रूंनीं मम उशी
कर गळ्यांत घालुन मान कापली कशी !
मळा पेरुनी फुलाफळांचा वहर यायचा परी
परंतू गेला शेतकरी !

वसन्त ऋतुनें आम्रावरची बहरुनि ये मंजरी
उडाला कोकिल कोठें तरी !

किती सारुनी दूर झालरी टक लावूं दुरवरी
प्रियकरा, शून्य क्षितिजावरी

रोज उगवती चंद्रसूर्य ते परि माझ्या अन्तरीं
नेहमीं काळोखाची दरी

मी सुखांत असतां मऊ परांच्यावरी
या संगमरवरी शीतल सौधांतरीं
कां चूड फेकली सर्व वैभवावरीं
विझवाया हा वणवा राया, येशिल का लौकरी ?
ना तरी उतरिन मी पायरी !

नाशिक १९३३

आश्वासन

३२११ प्रीतिचे वर्णन.

सुरव-दुःख / दिवाळी-होळी / सण-संक्रां /

मिनास-वणवा / - केव्हाही [जाति : द्राक्षकन्या]

मी तुझीय ---

भांडार प्रीतिचें भरलें, कां धनचिन्ता,
दशदिशां चांदणें, कां पणतीस्तव झुरतां,
आकाश-पथांतुनि नक्षत्रापरि फिरतां
घरट्याचा केंवा कशास प्रणय-भ्रान्ता !

डोहावर देउळ चिराचिरा खळलेला,
पारावर वरतुन पाचोळा पडलेला,
तो कळस कोसळुन अर्ध्यावर अडलेला,
मूर्तीला बिलगे तरी कुणाची माला !

तूं ऐस गडीं वा पडशाळेच्या कोनीं,
तूं नीज परांवर वा पर्णावर रानीं,
फुलरास फुलो वा फुलो निखारा चरणीं,
तूं राजा आणिक तुझी प्रिया, मी राणी !

प्रकाश-प्रभु

[जाति : अंजनी]

घट तेजाचे भंवती ओतित
असंख्य रवि-राजाचे प्रेषित
महाद्वार पूर्वेचें खोलुन क्षितिजावर येती !

चराचरांचें घेउन जीवन
करांत, उदयाद्रीवर मागुन
टाकित पद गंभीर येतसे परमेश्वरमूर्ती.

आणि प्रभूचें आरुण, मंगल
पडतां क्षितिजावरती पाउल
जणुं अग्नीच्या उडूं लागल्या लाटा भूवरती.

करांगुली तेजोमय लागुन
मेघखंडही दुभंग होउन
ज्योती उज्ज्वल निघुनी आंतुन गगना आक्रमती.

करण्या सम्राटांचें स्वागत
नटलेली भू, नटले पर्वत
पुष्पदलांतिहरी नटलेली नाजुक हिमवंती.

या माझ्या हृदयावर देवा,
पवित्र अपुलें पाउल ठेवा
अद्यापी अंधार रात्रिचा रेंगाळत अंती.

राहिल चरणांची हृदयीं खुण
उरतिल अंतरिं तेजाचे कण
रात्रीमागुन रात्र येउं द्या कसली मग खंती ?

मेघास.

मानवी जीवनाचे विशेषतः
आपल्या सामाजिक जीवनाचे
हे एक स्वरूप ? ... कला.

थांब थांब परतुं नको रे घना कृपाळा,
अजुनि जाळतोच जगा तीव्र हा उन्हाळा !

अजुनि पायिं भासतात पसरले निखारे
उसळतात अजुनि गगनिं पेटलेच वारे
मरुनि पडत तरुवरुनी पांखरें तळाळा !

तगमगुनी टाकितसे भूमी ही उसासे
शून्यहृदय होत नदी हंसत विकट भासे
रखरखती दाहि दिशा उफळतात ज्वाळा !

हृतभागी दिसत तरू जाळत्या उन्हांनें
पायाशीं पडलेलीं गळुनि दग्ध पानें
आशा जणुं पिचलेल्या लगटती जिवाळा !

बांधावर बसुनि नजर बांधुनि आकाशीं
तडफडतीं गाइगुरें पाहुनी उपाशीं
शेतकरी वैसे कर लावुनी कपाळा !

गर्जत ये, ओढित ये आसुड तडितेचा
गर्वोन्नत माथा तो नमव भास्कराचा
लोकाग्रणि नमवि जसा मातल्या नृपाळा !

नाशिक १९३३

Ref. निके
५१५१ म. हासजे
२०२ मी पातळी

भाव-कणिका

- १ -

तू गगन-महालीं बससी वैभवशाली
मी पायपथाच्या धुळींत खपतों खालीं
गुदमरुन उभा मी अथांग या गर्दींत
या कोलाहलिं तुज आळवतों मधु गानीं
स्वर-लहरि कधीं त्या रिघतिल का तव कानीं ?

- २ -

हैं हृदय नसे परि स्थंडिल धगधगलेलें
आशांचें इंधन अखंड त्यावर चाले
हैं जीवन कीं हैं मृगजळ एक विराट
मृग आर्त धांवती दूर, सारखे दूर
अन् क्षितिजावरती सदा जलाचा पूर !

- ३ -

रे परत पांखरा, परत जायचें आज
ये अस्तगिरीवर क्षणाक्षणानें सांज
रवि सुवर्ण-तारुसम लोपेल समुद्रीं
पसरील पंख काळोख निळ्या आकाशीं
ये गाऊं तोंवर, बैस जरा मजपाशीं !

- ४ -

एकाग्र मनानें पूजित होतों मूर्ति
मिटलेल्या ढोळां दिसे दिव्यशी दीप्ति

कां जागृत केलें करुनी भग्न समाधी
अन् ऐकविलें तें सत्य कठोर विधान
“ रे देव नसे हा, असे मात्र पाषाण ! ”

- ५ -

रेखलें मनोहर हें रमणीचें चित्र
कमलापरि फुललें दिसे गात्र नी गात्र
उत्फुल्ल स्तन ते, कुंभ जणू कनकाचे
जडविलीं जयावर आणि माणकें लाल,
परि हृदय त्यांतलें कधीं काय रेखाल ?

- ६ -

ही वाट वनांतुन गर्द भरे अंधार
मावळे विधूची कधींच बारिक कोर
हा घुमे पिशाचापरी तरुंतुनि वारा
चमकती दूरवर तुझ्या घरांतिल ज्योति
पद पुढें ढकलतों विसंबून त्यावरती !

ध्यास

विरहतापी एक मनोवधा,
निश्चिन्ता वापर -

[अभंग]

चांदण्याचा झोत	झरे नभांतुन
माझ्या मनांतुन	ध्यास तुझा
निर्झराचा नाद	घुमे पहाडांत
माझ्या अन्तरांत	हांक तुला.
जुन्या देवळांत	उजळते वात
माझ्या जीवनांत	प्रीति तुझी.
निळ्या आभाळांत	पाखरांचे थवे
वेडी माया धावे	तुझ्याकडे.
निशीं स्मशानांत	रात्रिचर रडे
उरीं धडधडे	तुझ्यासाठी.

नाशिक १९३२.

निर्माल्य

[सुनीत]

होता मोहरला वसन्त नुकता ढाळीत मागीं फुलें
होते धुन्द सुवास ते चहुंकडे विश्वाभर्षे दाटले,
स्वप्नांच्या कमळीं अलीपिर दडे रात्रीं मुखें अन्तर
आणी पंख उभारवून दिवसा झापूं बघे अम्बर !

येशी दृष्टिपथांत तूं, जणुं उभी प्राचीवरी हो उषा
झाला आरुण जीवनौघ, भरला आल्हाद दाही दिशां !
मूर्ती मोहक गौर, गोल मुख अन् किंचित् निळ्या लोचनां
वाहे मन्थर आणि जीवनमयी ती भावमन्दाकिनी !

साधी वेषतऱ्हा तयांतहि खुले ती आकृती लालस
डोळ्यांतूनच भावबन्ध जडले-प्रीती असे डोळस !
जाण्याला निघसी अचानक पुढें, व्याकूलसी पाहुनी,
गंगा लोपुनि गर्जना करित तो सिंधूच नेत्रांतुनी !

आणी गेलिस तूं-वसन्तहि सखे गेला तुझ्या संगती,
पुष्पांतील उडून गंध उरलें निर्माल्य हें भोंवतीं !

नाशिक १९३३

जीवन--लहरी

[जाति : जीवनलहरी]

- १ -

रात्र अशी अन्धेरी
 तेवत ना दीप कुठें
 चुकलेली चाकोरी
 अन्थरले पथि काटे
 तूच इथें पाठविलें
 तूच दिवे मालविले
 पंकी पद पडतां मग
 बघशी कां रागानें ?

- २ -

आशा रात्रीं रचते
 वैभवशाली नगरी
 अनुभव परि तुडवित ती
 येतो दिवसां दारीं
 करुनीया विकट हंसें
 आशेला आणि पुसें
 वेड्यापरि बसशी कां
 रात्रीची जागत तूं ?

- ३ -

मातीचा इमला हा
 कणकण हळु ढांसळतो

अविरत नद काळाचा
 भंवतालीं फेसळतो
 लाटा उठती, फुटती
 भिंती पडती, बुडती
 अन्तीं अवशेष नुरे
 हीच असे का नियती !

पावनखिड्डीत

इतिहासातील एक सुनयनी -
जन्म १९५१

[जाति : शामारणी]

सरणार कधीं रण प्रभू तरी
हे कुठवर साहू घाव शिरीं ?

जमूं लागला तिमिर भोंती
विदीर्ण झाली जरि ही छाती
अजून जळते आंतर ज्योती
कसा सावरूं देह परी ?
सरणार कधीं रण प्रभू तरी !

होय तनूची केवळ चाळण
प्राण उडायी बघती त्यांतुन
मिटण्या झाले अधीर लोचन
खड्ग गळालें भूमिवरी
सरणार कधीं रण प्रभू तरी !

पावन-खिड्डीत पाउल रोवुन
शरीर पिंजे तों केलें रण
शरणागतिचा अखेर ये क्षण
बोलवशिल का अतां घरीं ?
सरणार कधीं रण प्रभू तरी !

सैगल

[जाति : चन्द्रकला]

भर भागीत कधीं ऐकतां तव मंजुळ गान
अडखळुनी जागीं थांबतो क्षणभर बेभान !
शब्दाशब्दाच्या घटांतुन ओसंडे भाव
पारिजातकाच्या फुलांचा कोमल वर्षाव !

मंद लयींमधली आर्तता अन् मोहक झार
तप्त कांचनाची जणूं तूं खेचतोस तार !
प्रशान्त ओहळतें स्वरांतिल सुंदर मार्दव हें
गहन भावनांची गमे ही जान्हवीच वाहे !

घालविल्या रात्री आठवे, त्या गोदाकांठां
घाटावर माथें टेकतां विश्रांतीसाठीं,
काळोखांतुनि ये दुरोनी दिव्य तुझा नाद
जीर्ण देवळांच्या तटावर घुमवित पडसाद !

हृदयांतील रणें जाहलीं क्षणामधें शान्त
आणि विस्मृतीच्या नाहली चांदण्यांत रात !
अशीच संगीतें आळवीं तुझीं कलावन्ता,
घडिभर जागव रे आमुची अशीच मानवता !

मुंबई १९४०

या जी प्रभूच्या
मनाची शक्ति -

कुतूहल विरही त्रैलोक्याची मगः।८२०।

[जाति : चंद्रकांत]

लवले होते फुलुनि ताटवे नव्या वसन्तांत,
चंद्र विलोरी शिंपित होता रजतानें रात;
बसलों होतों हिरवळींत गुणगुणत भावगीत;
आशा पक्ष्यांपरी उडाल्या होत्या गगनांत;

तोंच अचानक फुलें कोठुनी पडलीं ओंजळभर,
आणि खोडकर तुझे हात ते आले खांद्यावर !
✓ कलेकलेनें चंद्रापरि तें प्रेमहि मावळलें,
शीड फिरवुनी तारं आपुलें माघारी वळलें;

आज पुन्हां त्या जागीं येतां तुटलेले धागे
ताटव्यांत या दिसती अजुनी, हो अंतर जागें;
आज नसे ती व्याकुलता, ना राग, न अनुराग,
विझून गेली कधींच, जी तूं फुलविलीस आग;

मात्र कुतूहल केवळ वाटे वळतांना पाडलें,
किती जणांवर उधळलीस वा उधळशील तूं फुलें !

विरही।८२।
कुतूहल न
जाति -

नाशिक १९३८

अससि कुठें तूं-

अससि कुठें तूं ? ढगांत दडती मिनार ज्यांचे निळें
सुवर्णदीपामधें स्नेहमय वात जिथें पाजळे
त्यागुनि शेषासना विहरते श्रीदेवी ज्या स्थळीं
पायघड्यास्तव जिथें शिंपती मोत्यांच्या ओंजळी
जिथें परांच्या शय्येवरती विलासतें यौवन
अधिकाराचें जिथें विराजे सुखकर सिंहासन
अससि काय तूं त्या प्रासादीं, विभवयाच्या संगती
भग्न उसासे पण तेथुनही वाऱ्यावर वाहती !

अससि कुठें तूं ? रूप सृष्टिचें प्रकट जिथें जाहलें
जिथें चराचर मंगलतेनें शुचितेनें नाहले
नितळ शीत जळ संथ गतीनें नदीमधें झुळझुळें
हार सृष्टिचा निखळुनि मोती अकअक कीं गळे
दाट आमराईत विसावा वितरितसे सावली
मोट उपसते विशुद्ध जीवन-गंगा विहिरींतली
वससि काय तूं झोंपडींत त्या किसानगोपांसवें
तिथेंहि पडतीं धुळीमधें पण जळजळतीं आसवें !

अससि कुठें तूं ? जिथें प्रभूची मूर्ति उभी मन्दिरीं
रसाळ गीतें भक्तजनांचीं दुमदुमतीं अम्बरीं
सुगन्धमय धूपांचा परिमळ वातावरणीं भरे
मृदुंग झांजांतुनी झिरपती भक्तिमुधेचे झरे

मायापाश जिथें तुटलेले, जिवाशिवाची मिठी
 विरक्तता जेथून पाहते पैलजगाच्या तटीं
 अससि काय तूं मन्दिरांत त्या भक्तमंडळासह
 वैफल्याची तिथेंहि जळते चिता कधीं दुःसह !
 अससि कुठें तूं-अखण्ड मानवयात्रा तुज शोधते
 अथवा अससी मृगजल, परि जें प्रगतिपथीं ओढतें !

भक्तिभाव

क्षण ऐक तरी तूं येशिल का ?
 चरणाच्या स्पर्शें तव मंगल
 पावन घर मम करशिल का ?

मिरवणूक ये वाजत गाजत
 नृपापरी तूं तीत विराजत
 दुमडुमती जयनाद तुझे नित
 वैभव तें विसरून घडीभर
 स्वागत हें मम घेशिल का ?

जीवनसुम तुजसाठीं उमलें
 फुललें, मोहरलें, परिमळलें
 भावपराग उरीं थरथरले
 लवूनिया लतिकेवर खालीं
 भक्तिभाव हा बघशिल का ?

अथांग महती जाणत अन्तर
 अलंकारलें श्रमून मन्दिर
 अवघें भंवती निर्मळ सुन्दर
 जाणूनिया मम अथांग प्रीती
 हृदयाशीं मज धरशिल का ?
 क्षण ऐक तरी तूं येशिल का ?

नेता

म. गंधी

वीरा, अमित तुझा महिमा !

पहांटपक्षाचा हो आरव
ओसरूं लागे काळोखाणव
उदे उमाठ्यावरती अभिनव
पूर्वेला सुषमा !

अगाध किमया तुझिया हातीं
फुलविसि पाषाणांतुन ज्योती
रजःकणांवर ये स्पर्श ती
रत्नांचीच कमा !

शान्ततेत तव भरे रणांगण
दयेमधें निर्दय आत्मार्पण
नम्रतेत निधरि विलक्षण
वैरांतहि प्रेमा !

पायदर्ळी पडलेल्या दलितां
रुधिरानें-न्हालेल्या जगता
दीप दाविला तुवां प्रेषिता,
उजळयास तमा !

तव घर घरती, दौलत काम्बळ
सुमनाचें मन, वज्राचें बळ
ध्येयसाधनाला तन्न केवळ
क्षितिजांच्या सीमा !

येइल उदया सोन्याचा दिन
तुटेल हें पोलादी बन्धन
दिसतिल अगणित देव्हान्यांतुन
तुझ्याच रे प्रतिमा !

नाशिक १९३२

बालकवि

८६

[कणिका]

हे अमर विहंगम ! गगनाचा रहिवासी !

त्या नीलसागरावरचा चतुर खलाशी !

प्रिय सखा फुलांचा, ओढ्यांचा सांगाती

त्यांच्यास्तव धुंडुनि ताराकण आकाशीं

आणसी घरेवर अक्षर या धनराशी !

मुंबई १९३८

८७

वनराणी

[जाति : द्राक्षकन्या]

घट हले शिरावर चरणचालिनें धुन्द
 भिजवितें मुक्त-जल पदर रेशमी रुन्द
 क्रीडतात कुन्तल कुरळ कपाळावरती
 गुणगुणती कंकण करांत यौवन-छन्द !

डोंगरी हवेची देहलतेंत मिरास
 कीं द्राक्षांचा घड मोहरला भरघोंस
 व्याधाचा नयनीं किरणविलास अधीर
 वक्षावर बहरे नवतीचा उल्हास !

कान्तींत केतकी केवळ घवघवलेली
 कचभुजंग मानेजवळी विळखा घाली
 रविपरी उदेला प्रणयाम्नी हृदयांत
 प्राचीसम म्हणुनी आरुणता ये गाली ?

पालिकडे खळाळें निर्मळ निळसर पाणी
 उत्तुंग तरुंची उभी सभोंती श्रेणी
 अकाकी धूसर पाउळवाट मधें ही
 तिजवरुन विहारे वनामधें वनराणी !

नाशिक १९३७

(५५) देवाच्या दारीं उग्रो.

- १ -

[अभंग]

नाम तुझें गातीं	गाती थोरसान
दारीं तुझ्या दीन	दान घेती
चिखलांत येतां	मूल माखोनिया
प्रेमें न्हाऊं तया	घालतोसी
किंवा ज्याचा प्राण	भुकें कासाविस
त्याला दोन घांस	भरविसी
आणि येतां कोणी	पांगळा वा खुळा
त्यालाहि तूं लळा	लावितोसी
केव्हांचा रे उभा	मीहि तुझ्या दारीं
उशीर कां परी	आज असा ?
तूंच भक्तासाठीं	सोसलीस झीज
आणि आतां नीज	कशी आली ?
किंवा दारीं तुझ्या	आलों रित्या करीं
म्हणोनिया दूरीं	राहिलास ?
अपेक्षिसी देवा,	काय नजराणा ?
कारण तूं राणा	जगताचा
पावलांत तुझ्या	गुंतलेलें मन
काय अन्य धन	माझ्यापाशीं ?

उधळित आज	भक्तीचींच फुलें
डोळे तुझे ओले	करीन मी !
तूंच पाठविलें	हाटांत या मला
नाहीं कोणी दिला	वाटाड्याही
वाटा कितीतरी	तूंच निर्मिल्यासे
बालमन कसें	चुकेल ना ?
तूंच दिलें माझ्या	डोईवरी ओझें
पंकीं पाय माझे	रुतविले
तूंच जागोजाग	मांडलेसी खेळ
राहिला न वेळ	ध्यानीं माझ्या
आणि आतां होतां	वेळ परताया
कां रे देवराया	कोपसी तूं ?

१९३२

- २ -

कोण्या वैभवांत	होऊनिया लीन
विसरसी दीन	लेकरांना ?
म्हणतात तुझ्या	दयेला न अन्त
पुकारती सन्त	थोरी तुझी
चिमण्यांच्या घरा	लावसी मशाल
केवढी विशाल	दया तुझी !

जळांतले जीव वाळवंटावरी	तापल्या दुपारीं ओढसी तूं
पाहसी तूं शांत कोणाचा हा राग	त्यांची तगमग कोणावरी ?
कोण गुन्हेगार क्षमेचा अन् ठेवा	क्षमावन्त देवा कोणासाठीं ?
तुझ्या महिम्याचीं गमतीं तराणें	प्रचंड पुराणें अर्थहीन !
तुझी पाषाणानें घडविली, मति	पहिलीच मूर्ति थोर त्याची !
आणि आतां त्याच वेडें विडम्बन	मूर्ति पुजवून करतात !
असो, भलेंबुरें काय मानायचा	वदलीसे वाचा त्याचा राग
निखाऱ्यांत बद्ध अपेक्षिसी काय	असतांना पाय संकीर्तन !

आणि आज मन
आहेस कीं नाहीं
शक्ति हें होई
मुळांत तूं

भित्या भावनेला पाषाणास थोर	शोधायासी धीर मीच केलें
दुर्बलता माझी अधिक जाहलें	दडवाया गेलों दुर्बल मी
टाकूनिया शस्त्र वाचवाया प्राण	सोडूनिया रण येथ आलों
भीरुतेंत माझ्या मीच केलें मन	तुझें संगोपन रंजवाया
परततों आतां शूरांना निवारा	रणांत माघारा समरांत
माझ्या जीवनाचा व्यर्थ हा पुकार	मीच शिलेदार तुझ्या दारीं
आहेस कीं नाहीं दोहींमधें आतां	आज नसे चिंता भेद नुरे !

(५६) टिळकांच्या पुतळ्याजवळ

केवळ टिळकांच्या व्याप्तिवाच
परिचय नाही / जीवनाचा मोठा अर्थ [जाति : द्राक्षकन्या]

पुळणीत टेकलें माथें श्रांत अधीर,
दर्यावर होता वाहत मन्द समीर,
काजळले होते गगनाचे कंगोरे,
कल्लोळत अन्तरिं कांहीं तरी काहूर !

उद्दाम निराशा करि तांडव हृदयांत,
घोंगावें वादळ जेव्हीं जीर्ण गडांत,
सांदीत बसूनी रातकिड्यांची सेना
निज आक्रोशानें निनादवी घन रात !

तों वळले डोळे नकळत बाजुस वरती,
दृष्टींत डोंगरापरी भरे ती मूर्ती,
क्षण ऐक आंतला शान्त गल्बला झाला
ओसरतां वारा जशी स्थिरावी ज्योती.

✓ ती कणखर मूर्ती धीट मराठी थाट
आदळतो जीवर अजून पश्चिम-वात, व्यापक अर्थ
ती अजिंक्य छाती ताठर अन् रणशील
✓ जी पाहुन सागर थबके, परते आंत !

कङ्गाल खोपटीं कोळ्यांचीं पायाशीं
वर असीम गगनीं नक्षत्रांच्या राशी,
तम-लांछित सागर पसरे या बाजूस,
उन्मत्त गोपुरें दूर टेकडीपाशीं !

तें होतें जीवित-हार्ती धरुनि हताश
खळखळती ज्यांवर दृढ पोलादी पाश,
ध्वज चढवायाची एक अदम्य मनीषा,
तें होतें जीवित-अन् हा जीवितभास !

कण क्षुद्र घेउनी सुखदुःखांचे हार्ती, ✓
बेहोष धांवतों जीवन मार्गावरती,
पर्णापरि वाऱ्यावरती हलतों, डुलतों
जों धुळींत लाभे अखेरची विश्रांती !

आमचे
सुख
इतिव.

हें जीवन कसलें, ही मरणांची माला, ✓
मासोळी झटते तोडायास गळाला,
दर्यावर वाहे दुभंगलेली नाव
क्षण खालीं वरती, क्षणांत आणि तळाला !

जीवनाचा
व्यापक व
उदात्त अर्थ
मोगलां-
अशा-

मुंबई १९३६

— एक जेवढा व तेजस्वी
किंदेश.

(५७) समिधाच सख्या या--

अमलवा कावितेजी
भूतिका.

दूरस्थ कुणी दे तुझ्या करीं ही कविता
वाहतें जिच्यांतुनि त्याची जीवन-सरिता,
खळखळे, अडखळे, सुके, कधीं फेस्ताळे,
परि अखण्ड शोधे वाट समुद्राकरितां !

खडकाळ प्रान्त तो ही जेथून निघाली,
पथ शोधित आली रानांतून अकेली,
नच रम्य राडळें, कलापूर्ण वा घाट
अंकुरती तुरळक परि तीरावर वेली !

नव पर्णाच्या या विरल माण्डवाखालीं,
होईल सावली कुणा, कुणास कहाली,
तोषेल कुणी, शापील कुणी दुर्वास,
“ या जळोत समिधा-भव्य हवी वृक्षाली ! ”

समिधाच सख्या या, त्यांत कसा ओलावा,
कोठून फुलांपरि वा मकरन्द मिळावा ?
जात्याच रुक्ष या, एकच त्या आकांक्षा,
तव आंतर अमी क्षणभर तरि फुलवावा !

पुणें १९४०

मराठीचे अभ्यासकांस

अत्यंत उपयुक्त पुस्तकें

प्राचीन मराठी कविपंचक :	प्रो. द. सी. पंगु
वाङ्मयविलास :	श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर
आस्वाद :	प्रो. द. सी. पंगु
साहित्य आणि संसार :	प्रो. ना. सी. फडके
धुंधुर्मास :	श्री. वि. स. खांडेकर
तुषार :	प्रो. द. सी. पंगु
वाङ्मयविहार :	प्रो. ना. सी. फडके
वनभोजन :	श्री. वि. स. खांडेकर
प्रतिभासाधन :	प्रो. ना. सी. फडके
गोकर्णीचीं फुलें :	श्री. वि. स. खांडेकर

: प्र का श क :

दा. ना. मोघे, कोल्हापूर.

आमचें प्रकाशन

कादंबऱ्या

तांबडी माती	बा. सी. मर्ढेकर
अंधारांतली वाट	बा. भ. बोरकर
काश्मिरी गुलाब	प्रो. फडके
कुलाव्याची दांडी	"
दौलत (सं. आ.)	"
रिकामा देव्हारा	खांडेकर
सुखाचा शोध	"
दिव्यचक्षु	कु. रत्नप्रभा रणदिवे
आंधळा न्याय	वि. वा. पत्की
समरांगण	म. भा. मोसले

लघुकथा

दत्तक व इतर गोष्टी	खांडेकर
विद्युत्प्रकाश	"
पाकळ्या (३री आवृत्ति)	"
परिस आणि लोखंड शं. गो. गोखले	
विश्रांति	प्रो. भा. म. गोरे
मकरंद	कमल दीक्षित
कोंवळीं किरणें	दि. द. पाटील

काव्य

भिकारीण व इ. कविता	मंगसुळीकर
जीवनप्रभा	द. दा. पेंडसे
संसार	सौ. संजीवनी मराठे

संस्कृत

द्विविभूतिचरितम्	रा. वि. गोखले
बलिदानम्	लाटकरशास्त्री

नाटकें व नाटिका

तोतया नाटककार	प्रो. फडके
जडावाची देवी	"
आगलावी	"
विदुषी	ना. धों. ताम्हनकर
मंगळागौर	"

संकीर्ण

हिरवे कंदील	अनंत काणेकर
तुषार	प्रो. पंगु
आस्वाद	"
वाङ्मयविलास	माडसोलकर
वनभोजन	खांडेकर
धुंधुर्मास	"
प्रतिभासाधन (३री आ.)	प्रो. फडके
साहित्य आणि संसार (२ री आ.)	"
वाङ्मयविहार (२री आ.)	"
मानसमंदीर	"
खांडेकर चरित्र आणि वाङ्मय	

प्रो. मा. का. देशपांडे

कलेचीं क्षितिजें	प्रभाकर पाध्ये
बुद्धिबलक्रीडारत्ने	हळदीकर
लघुरत्नपरीक्षा	म. ल. खांबेदे
अभिनयकला	मिरजकर
व्यायामाचा अभ्यास	गुप्ते व गुरव
भाग १	

प्रकाशक : दा. ना. मोघे, कोल्हापूर.